

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΣΩΤΗΡΙΑΣ*

Υ Π Ο

Καθηγητοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

II

Extra Ecclesiam nulla salus καὶ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι.**

Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διδασκαλίαν περὶ τῆς παγκοσμιότητος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἐξ ἀντικειμένου δὲν φαίνεται ὅτι ἀντιτίθεται ἀπολύτως τὸ γνωστὸν ἄξιωμα *extra Ecclesiam nulla salus*, ἐρμηνευόμενον ὅμως οὐχὶ ἐν στενῇ ἀλλ' ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ. Πιστεύεται δηλαδὴ ὅτι «ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις χάρις τοῦ Θεοῦ» ἐνεργεῖ ἀπολυτρωτικῶς οὐ μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῶν ἐπιδεκτικῶν ταύτης ἐτεροδόξων καὶ ἐτεροθρήσκων, συμφώνως πρὸς «ἀνεξερεύνητα κρίματα» τοῦ Θεοῦ καὶ δι' «ἀνεξιχνίαστων ὁδῶν αὐτοῦ» (Ρωμ. 11,33). Ἀντιθέτως ὅμως ὑπεστηρίχθη πάλαι τε καὶ νῦν, ὅτι μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἐν «βασιλείᾳ» (Ματθ. 13,24 ἐξ. 31 ἐξ. 47 ἐξ. Λουκ. 18,29 ἐξ. κ.λπ.) καὶ «ποιμνῇ» (Ἰωάν. 10,16) καὶ «ναῷ» (Α' Κορ. 3,17. Ἐφ. 2,21) καὶ «οἴκῳ» (Α' Τιμ. 3,15. Ἑβρ. 3,6) καὶ «πόλει» τοῦ Θεοῦ (Ἑβρ. 12,22-23) καὶ «ἀμπέλῳ» (Ἰωάν. 15,4 ἐξ.) κ.λπ., δύναται νὰ σωθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ τοῦναντίον «*extra Ecclesiam nulla salus*»¹, ἢ «*extra hanc domum, i.e. Ecclesiam, nemo salvatur*»². Ὅθεν ἐλέχθη, ὅτι «*extra Ecclesiam totum*

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 691 τοῦ προηγουμένου τόμου.

** Τὸ δεύτερον τοῦτο τμήμα τῆς μελέτης, ἀποτελοῦν προσθήκην εἰς αὐτήν, δὲν ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, ἐλλείψει χρόνου.

1. Κυπριανοῦ, *De unit. Eccl.* 6, *Epist.* 73,21. PL 3, 1122. 4, 502. Πρβλ. καὶ *Epist.* 4,4. 55, 24. 74, 7. Πρβλ. καὶ Εἰρηναίου, Ἑλεγχος ψευδων. γνώσεως 3, 24,1. PG 7, 966. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἕξω εὑρεθεὶς Εὐτρώπιος 1,6. PG 52, 397. 402. Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 11,3-4. PG 62, 84-85. Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 30,2. PG 61, 252 καὶ ὁμιλ. 31,2, στ. 259. Εἰς Κολ. ὁμιλ. 7,1. PG 62, 344. Πρβλ. καὶ J. Korbacher, *Ausserhalb der Kirche kein Heil? Eine dogmengeschichtliche Untersuchung über Kirche und Kircheng Zugehörigkeit bei Johannes Chrysostomus*, München 1963.

2. Ὁριγένοους, Εἰς Ἰησοῦν Ναυῆ, ὁμιλ. 3,5. PG 12, 841-842. Gr. chr. Schr., Origenes, τ. 7, 306-307: «Si de illo populo vult aliquis salvari, ad hanc domum ve-

potest habere praeter salutem»¹. Ἀλλαχοῦ ὁμοίως ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ἐκφράζεται εὐρύτερον πως, διδάσκων ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ τύχη τῆς σωτηρίας καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἐὰν δὲν ἔχη τὸν Χριστὸν κεφαλὴν, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ἔχη τὸν Χριστὸν κεφαλὴν, ἐὰν δὲν εἶναι ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ, τ.ἔ. ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ². Καθ' ὅσον ἐπεκράτει παρὰ πολλοῖς ἡ ἀντίληψις, ὅτι «habere... non potest Deum patrem, qui Ecclesiam non habet matrem»³. Δὲν δύναται λοιπόν, κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην, νὰ σωθῇ ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς αὐτῆς, τ.ἔ. ἐν τῇ ἀληθεῖ καὶ ὁρατῇ ἐνότητι καὶ ἐνσωματώσει εἰς τὸ σῶμα αὐτῆς, ἧς ἀποκλειστικὸν ἔργον εἶναι ἡ ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς πραγματοποιουμένη ὑποκειμενικὴ προσοικειώσις τῆς σωτηρίας, καθ' ὅσον τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς «τὸ βούλημα ἡ τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ σωτηρία, καὶ τοῦτο Ἐκκλησία κέκληται»⁴. Ὅθεν «domus Dei una sit et nemini salus esse nisi in Ecclesia possit»⁵. Ἐπομένως, «ἐὰν μὴ τις ᾖ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου (Ἐκκλησίας), ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ» (θείας εὐχαριστίας καὶ σωτηρίας)⁶. Καὶ ὁ Μ. Βασίλειος γράφει: «Προσκυνήσατε τῷ Κυρίῳ ἐν αὐτῇ ἀγία αὐτοῦ. Προσκύνησις δὲ ἡ οὐκ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Θεοῦ τελουμένη. Μία ἐστὶν αὐτὴ ἀγία τοῦ Θεοῦ... Οὐ τοίνυν ἔξω τῆς ἀγίας ταύτης αὐτῆς προσκυνεῖν προσῆκε τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἐνδον αὐτῆς γενόμενον, ἵνα μὴ ἔξω τις αὐτῆς ὦν, μηδὲ ἐλκόμενος ὑπὸ τῶν ἔξω, ἀπολέσῃ τὸ εἶναι ἐν αὐτῇ Κυρίου... Δυνατὸν δὲ αὐτὴν ἔτι ἐπαναβεβηκότως νοῆσαι τὴν ἐπουράνιον διαγωγὴν. Διὰ τοῦτο οἱ πεφυτευμένοι ἐνταῦθα ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου, ἥτις

niat, ut salutem consequi possit, ad hanc veniat domum, in qua Christi sanguis in signo redemptionis est». Πρβλ. καὶ H. de Lubac, Geist aus der Geschichte. Das Schriftverständnis des Origenes. Einsiedeln 1968. Βλ. καὶ Λακταντίου, Div. instit. 4, 30, 11 ἐξ., CSEL 19, 396. Ἱερωνύμου, Epist. 15, 2. PL 22, 355. Φουλγεντίου, De fide 36, 37, 38. PL 65, 692, 703. 704.

1. Αὐγουστίνου, Sermo ad Caesar. Eccl. plebem 6, PL 43, 695. Πρβλ. καὶ Bapt. 4, 17, 24: «Salus extra Ecclesiam non est».

2. De unit. Eccl. PL 43, 429.

3. Κυπριανοῦ, αὐτόθι 4, 502. CSEL 3, 1, 214 ἐξ.

4. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. I, 6. PG 8, 281. Στρωμ. 7, 5. PG 9, 437.

5. Κυπριανοῦ, Epist. 62, 4. PL 4, 381. Διὰ τοῦτο, κατὰ τὸν Εἰρηναῖον, «in Ecclesiam posuit Deus apostolos, prophetas, doctores et universam reliquam operationem Spiritus, cujus non sunt participes omnes qui non currunt ad Ecclesiam, sed semetipsos fraudant a vita, neque a mammillis matris nutriuntur in vitam, neque percipiunt de corpore Christi procedentem nitidissimum fontem, sed effodiunt sibi lacus detritos de fossis terrenis et coenoputidam bibunt aquam... Ubi enim Ecclesia, ibi et Spiritus Dei, et ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia et omnis gratia; Spiritus autem veritas». (Ἐλεγχος ψευδων. γνώσεως III, 24, 1. PG 7, 966).

6. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐφεσ. 5, 2. Βλ. καὶ Τραλ. 7, 2. Φιλ. 3, 3. Πρβλ. καὶ Lexikon für Theologie und Kirche III, 1320 ἐξ.

ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος, ἐκεῖ ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐξανθήσονται... Οἶδε γὰρ ὅτι ἄλλως ἀδύνατον ἐξανθῆσαι καὶ ἀρχὴν λαβεῖν εἰς καρποφορίαν, μὴ ἐν ταῖς αὐλαῖς γεγόμενον τοῦ Κυρίου»¹. Διὰ τοῦτο ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐχαράκτηρισε τὴν Ἐκκλησίαν «εἰκόνα τῆς ἐπουρανίου βασιλείας τοῦ Θεοῦ»². Ἀληθῶς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κιβωτὸς καὶ τὸ κέντρον καὶ τὸ ὄργανον τῆς ἀπολυτρώσεως, καθ' ὅτι ἐν αὐτῇ πληροῦνται οἱ ὅροι τῆς σωτηρίας, τ.ἐ. ἡ πίστις εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὸ βάπτισμα μετὰ τῶν λοιπῶν μυστηρίων, καθ' ὅσον, «ὁ ποιήσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» (Μάρκ. 16,16), ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Χριστὸς ζῇ καὶ ἐνεργεῖ καὶ σφύζει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπομένως ἀφοῦ «οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῃ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, οὐδὲ γὰρ ὄνομα ἐστὶν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4,12), ἄρα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ μόνου «δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» καὶ οὐχὶ ἕξω καὶ μακρὰν αὐτῆς.

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω παρατηρούμεν γενικῶς, ὅτι τὸ ἀξίωμα «ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία» πρῶτον μὲν δὲν φέρεται ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, καὶ ἐπομένως στερεῖται τοῦ κυριωτάτου τούτου γνωρίσματος καὶ ἐρείσματος παντὸς ὀρθοδόξου δόγματος, ἀλλὰ μεταγενεστέρως ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Ὠριγένης, τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Χρυσόστομου καὶ ἄλλων Πατέρων, ἐξαρθρὲν ἰδίως ὑπὸ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καθ' ὑπερβολὴν καὶ ἀποκλειστικότητα δι' ἑαυτήν³, ἐνῷ τὸναντίον παρὰ τοῖς Ὀρθοδόξοις ὀλιγώτερον καὶ

1. Μ. Βασίλειος, Εἰς Ψαλμ. 28,3. 68,26. 10,4. Εἰς Ἑσαΐαν 1,28. PG 29, 288. 30, 173. BEΠ 52,45-46.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 4,8. PG 8, 1277.

3. Καὶ ὁ S. Zankow, μν. ξ., σ. 77, ἀποδίδων τὸ ἐν λόγῳ ἀξίωμα κυρίως εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, γράφει: «Der grundlegende Satz der Römischen Kirche: «extra Ecclesiam nulla salus» ist in der Orthodoxen Kirche weder vom Katheder noch von der Kanzel jemals gelehrt worden. Und wenn auch ein ähnlicher Ausdruck von einzelnen orthodoxen Theologen gebraucht wurde, so sollte damit bloss gesagt werden, dass der Christ die zu seinem Heil erforderlichen Mittel des göttlichen Gnade im Schosse der Orthodoxen Kirche mit Sicherheit findet, ohne dass es ausgeschlossen wäre, dass das Heil auch ausserhalb dieses Schosses möglich sei... Es gelten als Kirchen auch die christlichen Gruppen, die ausserhalb der Orthodoxen Kirche stehen, und für die Orthodoxe Kirche macht deren Gesamtheit den Leib Christi aus. Darum konnte die Enzyklika des Ökumenischen Patriarchen von 1920 über die Gründung eines Kirchenbundes für allgemeine religiös-sittlich-christlich-praktische Mitarbeit «an alle Kirchen Christi» gerichtet werden, und darum konnte es auch wiederholt vorkommen, dass Patriarchen der Orthodoxen Kirche in ihren Briefen an Oberhäupter anderer Kirchen diese unbedenklich als «liebe Brüder in Christo» angeredet haben, also gerade so, wie sie die Prälaten der Orthodoxen Kirche selbst anzureden pflegen». Περαιτέρω βλ. E. Germain, Parler du salut? Paris 1968, σ. 482 ἐξ. H. Nys, Le salut sans l'Évangile. Etude historique et critique du problème du «Salut des infidèles» dans la littérature théologique récente (1912-1964), Paris 1966.

σπανιώτερον ἐχρησιμοποιήθη τοῦτο. Ἀπὸ δὲ τοῦ ιστ' ἰδίως αἰῶνος ἡμ-
φεσβητήθη τοῦτο ὑπὸ δυτικῶν κυρίως θεολόγων καὶ ἱεραποστόλων. Δεύτερον
δὲ δὲν εἶναι τοῦτο ἀπόλυτον, ἀλλὰ σχετικόν, θεωρητέον μᾶλλον ὡς παραίνεσις
πρὸς ἀποφυγὴν τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων¹ καὶ διάσωσιν τῆς ἐνότητος
τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ προφύλαξιν τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων,
διατυπωθὲν μὲ κριτήριον τὴν εἰκόνα τοῦ τότε γνωστοῦ περιωρισμένου ἀρχαίου
κόσμου, οὐχὶ δὲ τοῦ βραδύτερον ἀνακαλυφθέντος ὑπολοίπου ἀχανοῦς κόσμου, ἐν
μέσῳ τοῦ ὁποίου ἡ Ἐκκλησία κέκληται ὅπως ἀσκήσῃ τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον
της, προσφέρουσα εἰς αὐτὸν τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν². Κυρίως διὰ τοῦ «extra
Ecclesiam nulla salus» ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχῃ σωτηρία εἰς τὰς αἰρετικὰς
καὶ σχισματικὰς Ἐκκλησίας καὶ κοινότητος καθ' ἑαυτάς, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ
εἰς τοὺς καθ' ἑκαστον ἐν αὐταῖς βεβαπτισμένους πιστοὺς καὶ δικαίους χρι-
στιανούς, ὡς καὶ εἰς τοὺς μὴ χριστιανούς τοιούτους, ἀλλ' «ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ»,
δι' οὓς πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὑφίσταται δυνατότης σωτηρίας θεῖα χάριτι.
Ὡστε πρὸς σκοποὺς κυρίως ἱεραποστολικούς διὰ τοὺς ἑτεροθρήσκους, ὡς
καὶ ἀμυντικούς διὰ τοὺς αἰρετικούς καὶ ἑτεροδόξους, ἔτι δὲ πρὸς προάσπισιν
τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, ἐχρησιμοποιήθη ἐν τῇ παραδόσει τῆς Ἐκκλη-
σίας καὶ ἐξακολουθεῖ χρησιμοποιούμενον ὁρθῶς ἐν αὐτῇ τὸ εἰρημένον ἀξίωμα,
μὴ θιγόμενον ἀμέσως μηδὲ αἰρόμενον παντελῶς ὑπὸ τῆς περὶ παγκοσμιότητος
τῆς σωτηρίας θεωρητικῆς διδασκαλίας. Πάντως ἐξεταζόμενον εὐρύτερον καὶ
κατ' οὐσίαν τὸ ἀξίωμα τοῦτο δὲν ἀποκλείει τῆς σωτηρίας πάντας ἀνεξαιρέ-
τως τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ὄντας, ἀλλὰ τοὺς οἰκειοθελῶς καὶ ἐνσυνειδή-
τως καὶ ὑπευθύνως ἐπιμένοντας ἐν τῇ πλάνῃ των, καίτοι ἐγνώρισαν ἢ ἠδύ-
ναντο νὰ γνωρίσωσι τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τεταμειμένην ἀλήθειαν καὶ σωτη-
ρίαν, οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς ἐξ ἀκατανικήτου ἀδυναμίας καὶ ἀπολύτου ἀνάγκης
καὶ ἀνευθύνως καὶ ἀναιτίως διατελοῦντας ἐν παντελεῖ ἀγνοίᾳ τῆς χριστιανικῆς
ἀληθείας καὶ ἐν συγγνωστῇ πλάνῃ καὶ καλῇ τῇ πίστει θρησκευομένους, προσ-
παθοῦντας δὲ ὅπως μὴ ἀπομακρύνωνται τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὁρθῆς πίστεως καὶ
τῆς ἐναρέτου βιοτῆς, οὓς ὁ δικαιοκρίτης Θεὸς θὰ κρίνῃ βεβαίως δι' ὅσα ἐγνώ-

1. Ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας ἐτονίσθη: «εἴ τις σχίζοντι ἀκο-
λουθεῖ, βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομεῖ» (Φιλιπ. 3,3), τοῦθ' ὅπερ ἐπανελήφθη παντοιοτρό-
πως ὑπὸ μεταγενεστέρων Πατέρων.

2. Βλ. καὶ Y. Congar, «Hors de l'Eglise, pas de salut», ἄρθρον ἐν Catho-
licisme hier aujourd'hui demain, Paris 1959, τ. 5, σ. 950: «A partir des grandes dé-
couvertes de la fin du XVe siècle, les perspectives s'élargirent peu à peu: on décou-
vrit l'existence de peuples dont certains étaient remarquablement cultivés et
bons. Ces nouvelles connaissances anthropologiques obligeaient à poser les problèmes
un peu différemment... On commence à mieux savoir que le principe «Extra eccl.»
n'a pas l'intension de refuser toute possibilité de salut aux personnes se trouvant
en dehors de l'Eglise visible».

ρισαν καὶ οὐχὶ δι' ὅσα δὲν ἡδυνήθησαν νὰ γνωρίσωσι, περιβάλλων αὐτοὺς διὰ τῆς σωτηρίου χάριτος καὶ τῆς φιλοστοργου πατρικῆς ἀγάπης του¹.

Τοῦτο τεκμαιρόμεθα τὸ μὲν ἐκ τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως², ὡς ἐν τοῖς προηγουμένοις ἀνεπτύχθη, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνσωματοῦνται πάντες οἱ πιστοὶ καὶ ἅγιοι, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ εὐρέως ἐφαρμοζομένης ἀρχῆς τῆς «οἰκονομίας», ἀντὶ τῆς «ἀκριβείας».

1. Διὰ τοῦτο ἐποιήσαντο ὑπέρβασιν τοῦ ἀξιώματος τούτου, παραδεχθέντες καὶ διδάξαντες τὴν δυνατότητα τῆς σωτηρίας καὶ ἑτεροδόξων καὶ μὴ χριστιανῶν, ρωμαιοκαθολικοὶ τε καὶ διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι. Μεταξὺ τούτων ὁ P. — A. Liégé δέχεται σωτήριόν τινα πίστιν, «dem keine Evangelienverkündigung vorausgeht. Diese Seelenverfassung, mittels deren die nicht zum Evangelium Gelangten gerechtfertigt werden können, enthält implizit den allgemeinen Willen, Gott zu gehorchen und sich allem zu unterwerfen, was der Erkenntnis und dem Gewissen nach von dieser göttlichen Heilskonomie stammt, die ihre konkrete Verwirklichung in der Kirche erfährt: das ist die implizite Sehnsucht nach der Kirche und ihren Sakramenten... Die Grundwahrheit des Satzes «ausserhalb der Kirche kein Heil» besagt also: Das Heil wird nur in der Kirche empfangen oder in Beziehung zu ihr». (Ἐν *Die katholische Glaubenswelt*, 3. Aufl. Freiburg-Basel-Wien 1961, Bd. 3, σ. 322). Ἐξ ἄλλου ὁ A. M. van der Mensbrugghe παρατηρεῖ, ὅτι «cette doctrine doit s'entendre de l'exclusive donnée aux autres Églises comme telles, non aux personnes qui les composent. Car tout n'est pas anticatholique en dehors de l'Église Catholique. Il y a des éléments catholiques, il peut y avoir par exemple des sacrements valides dans telle communion séparée, et, grâce à ces éléments catholiques il peut y avoir vie chrétienne et même très fervente. Et ce principe s'applique même aux non-chrétiens... Dieu ne fait point acception de personnes, mais en toute nation celui qui le craint et pratique la justice lui est agréable (Act. 10,34-35. *Anakephalaiosis*. Gand 1938, σ. 101 ἐξ.). Καὶ ὁ A. B. Steh γράφει, «dass es zwar richtig ist, dass im vollen Sinne erst die Getauften (kraft ihres Glaubens), durch Christus zu Gott hin wiedergeboren werden, dass diese Wahrheit jedoch nicht sensu exclusivo verstanden werden darf, sondern eine Bedeutung einzuschliessen scheint, die bereits im voraus zu dieser sakramentalen Weise der Verwirklichung des Heiles eine universale Erlöstheit des Menschen aus seiner adamitischen Sündigkeit und den Beginn seiner Wiedergeburt zu Gott hin in einem wahren und grundlegenden Sinne beinhaltet... (So) das Heilsgeschehen in Christus primär auf die Erlösung und Begnadigung der ganzen Menschheit gerichtet ist... In ihrem Glauben scheint vielmehr grundsätzlich die Menschheit als ganze in das Geheimnis der Erlösung Christi einbezogen zu sein — so wie sie als ganze durch Adam in die Knechtschaft der Sünde geraten war — und zwar dadurch, dass das Heilsgeschehen in Christus von sich aus an ihr wirksam geworden ist» (μν. ξ., σ. 114, 185).

2. Σχετικῶς ὁ Μ. Φαρᾶνος, μν. ξ., σ. 73-74, προστίθῃσιν, ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν ἀπρώτων θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας γίνεται παραδεκτόν, ὅτι ὑπάρχει θεία χάρις καὶ πρὸ τῆς σαρκώσεως τοῦ θείου Λόγου, ὡς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, παρ' ὅλον ὅτι τονίζεται συγχρόνως, ὅτι ἐκτὸς Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ σωτηρία. Τὰ δύο ταῦτα δόγματα φαίνονται ἐκ πρώτης ὁψεως ἀντιθετικὰ πρὸς ἄλληλα. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἠθέλησε νὰ

Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου ἡσυχολήθημεν ἀλλαχοῦ ἐκτενῶς¹, περὶ δὲ τοῦ δευτέρου παρατηροῦμεν, ὅτι, ἐνῷ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία κατ' ἀκρίβειαν δὲν ἀναγνωρίζει τὰ ἐκτὸς αὐτῆς τελούμενα μυστήρια τῶν ἑτεροδόξων, ἐν τούτοις πράττει τοῦτο κατ' οἰκονομίαν, ὅταν εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις θεωρῇ ἀναγκαίαν καὶ σκόπιμον τὴν ἐφαρμογὴν τῆς οἰκονομίας². Κατὰ ταῦτα φαίνεται, ὅτι καὶ

Ἰδὼν τοὺς πρὸ καὶ ἐκτὸς Χριστοῦ ὡς ἀμοίρους καὶ ἀμετόχους τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ζωὴν αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου τὴν σημασίαν ταύτην φαίνεται νὰ ἔχῃ καὶ ἡ διάχυτος εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν διδασκαλία περὶ προϋπάρξεως καὶ ἐν χρόνῳ ὑπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας «ἐν τῷ παραδείσῳ», «ὡς Ἐκκλησίας ἐθνῶν», καὶ «ὡς Ἐκκλησίας τῶν Ἰουδαίων», πρὶν αὕτη «ἀναγεννηθῇ καὶ ἀναπλασθῇ καὶ τελειωθῇ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως» τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, δηλ. ὅτι ὑπάρχει Ἐκκλησία καὶ ἐκτὸς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ θεία χάρις ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος. Ἐκ τῆς πεποιθήσεως ταύτης ἀφορμώμενοι, λοιπόν, οἱ πρῶτοι θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι δηλ. ὑπάρχει θεία χάρις καὶ πρὸ Χριστοῦ καὶ ὅτι ἡ χάρις αὕτη εἶναι μὲν γενικὴ καὶ ἀτελής, ὡς μὴ εἰσέτι σαρκωθέντος τοῦ θείου Λόγου, ὅμως χάρις τοῦ αὐτοῦ θείου Λόγου, ὅστις εἶναι ἀμέσως παρὼν καὶ ἐνεργῶς εἰς τὴν δημιουργίαν του, καὶ ἀκόμη ἐκ τῆς ἑτέρας πεποιθήσεως ὅτι «πάντων ἀτίτος τῶν καλῶν ὁ Θεός», ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὑπάρχουν καὶ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἀγαθὸν καὶ ἀληθές, ἡδύναντο ἄνευ δισταγμοῦ νὰ ἰσχυρίζωνται, ὅτι «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσι, καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι... Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς...», καὶ ὅτι «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστίν» (Ἰο υ σ τ ῖ ν ο υ, Α' Ἀπολογ. 46. Β' Ἀπολογ. 13. ΒΕΠ 3, 186. 207). Τὴν ἀποψίν των ταύτην περὶ ὑπάρξεως ἀγαθοῦ καὶ ἀληθοῦς καὶ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἐπεζήτησαν νὰ ὑποστηρίξουν οὗτοι διὰ διαφόρων τρόπων. Εἴτε ἐπικαλοῦμενοι τὴν πίστιν περὶ ὑπάρξεως τοῦ θείου Λόγου καὶ πρὸ τῆς σαρκώσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ περὶ προνοίας τοῦ κόσμου ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐνεργείας εἰς αὐτόν... εἴτε πιστεύοντες, καὶ ὀρθῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος «πέφυκεν ὡς ἄνθρωπος οἰκείως ἔχειν πρὸς Θεόν» (Κ λ ἡ μ ε ν τ ο ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ έ ω ς, Προτρεπτ. 10, ΒΕΠ 7, 67), καὶ δὴ ἔνεκα τῆς «κατ' εἰκόνα» δημιουργίας αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, νομίζομεν, ὅτι ἔχει τὴν θέσιν τῆς καὶ ἡ περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τῶν Ἀπολογητῶν «παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι»· «ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου» (Ἰ ο υ σ τ ῖ ν ο υ, Α' Ἀπολογ. 44. Β' Ἀπολογ. 8. ΒΕΠ 3, 184. 204).

1. Βλ. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 128 ἐξ.

2. Σχετικῶς βλ. Ἰ ω. Κα ρ μ ῖ ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα..., Ἀθήναι 1953, τ. II¹, Παράρτημα, σ. 972 ἐξ. Βλ. ὁμοίως περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῆς ὀρθοδόξου ἀρχῆς τῆς οἰκονομίας ἔναντι τῶν ἑτεροδόξων καὶ παρὰ S. Z a n k o w, μν. ξ., σ. 77-78, ὅστις παρατηρεῖ: «Das alles beweist, dass in der Orthodoxen Kirche dieselbe liberale Auffassung von der Einwirkung der göttlichen Gnade immer noch lebendig ist, wie sie im ersten ökumenischen Konzil zum Ausdrucke kam, als dieses den Beschluss fasste, die ausserhalb der Kirche Stehenden in sich aufzunehmen». Προστίθεται δὲ ὁ S. Z a n k o w, αὐτόθι, σ. 75, ὅτι κατὰ τὴν γνώμην διαφόρων ὀρθοδόξων θεολόγων «die Orthodoxe Kirche ja die Kirche Christi ist, jedoch betrachtet man die grossen historischen nicht-orthodoxen Kirchen doch nicht als von der Kirche Christi gänzlich abgefallen oder getrennt... Die Kirche ist eine, und sie umfasst alle, die in Christo getauft worden sind. So wie zu ihr alle, Gerechte und Sünder, gehören, gehören alle gleichermassen als Individuen, wie als Gruppen («Kirchen») zur Kirche, und so wie die einzelnen Glieder, so können auch ganze Gruppen irrende

ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἐφαρμόζεται γενικῶς μὲν καὶ κανονικῶς καὶ κατ' ἀκριβείαν τὸ «extra Ecclesiam nulla salus», εἰς ἐξαιρετικὰς δὲ περιπτώσεις καὶ κατ' οἰκονομίαν τὸ «Ecclesia extra Ecclesiam» ἢ ἀκριβέστερον «extra muros», λαμβανομένου πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον, ὀφείλουσα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Κυρίου αὐτῆς «γενήσεται μία ποίμνη εἰς ποιμὴν» (Ἰωάν. 10,16) διὰ τῆς ἐνσωματώσεως ὅλης τῆς πανανθρωπίνης οἰκογενείας τῶν τέκνων τοῦ κοινοῦ οὐρανίου Πατρὸς καὶ Πλάστου εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ¹. «Οὐ γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ» (Ἰωάν. 3,17). Ἐντεῦθεν καὶ πολλοὶ φαίνονται μὲν ὅτι εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἴσως εἶναι ἐκτὸς αὐτῆς, καθὼς ἐξ ἄλλου καὶ πολλοὶ ἄλλοι φαίνονται μὲν ὅτι εὐρίσκονται ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἴσως ἀνήκουσι ἐσωτερικῶς καὶ ἀοράτως ἐντὸς αὐτῆς², κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ πολυεσπλάγχχνου καὶ δικαίου Θεοῦ, οὗτινος εἶναι ἀνεξιχνίαστοι αἱ βουλαὶ καὶ αἱ σωτηριώδεις «οἰκονομίαι», ὡς προεῖρηται. Ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν εἶναι προφανὲς πρῶτον μὲν ὅτι ἐξακολουθεῖ ἰσχύον μερικῶς τὸ ἀξίω-

oder kranke Glieder sein. Alle, Heilige und Sünder, Aufgeklärte und Irrende, Gesunde und Kranke, gehören zu der Kirche, in welcher sie durch die Gnade Gottes und die Liebe der Gemeinschaft gesund und heilig werden. Es sind, eher aus pädagogisch-moralischen Rücksichten, Abgrenzungen in der Kirche gemacht worden, die hauptsächlich zwei Kreise ausmachen: einen inneren und einen äusseren; aber wie diese Grenzen nicht absolut sind, so ist auch die Teilung nach ihnen nicht absolut; die Scheidewände zwischen ihnen gehen nicht bis zum Himmel, bis zu Christus, dem Haupt, hinauf und bis ins Herz, den Heiligen Geist, hinein. Die Kirche ist ja faktisch ein Mysterium und die Tätigkeit des göttlichen Elements und der Liebe aller: das erhabenste Wunder».

1. Ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου Ἰωάν. 10,16 «καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω...» ὁ Α. Μ. van der Mensbrugghe παρατηρεῖ: «Ce texte peut s'appliquer de nos jours aux infidèles négatifs et non seulement aux chrétiens dissidents; (on nomme infidèles négatifs ceux qui n'eurent jamais l'occasion d'entendre l'exposé de la foi)... C'est une vérité certaine que tout homme a une grâce «saltem remote suffisamment» pour se convertir et opérer son salut. Or toute grâce actuelle (qui est surnaturelle), est donnée en vue de la grâce sanctifiante, laquelle dispose l'homme immédiatement et positivement à la vision de gloire. Dieu accorde des grâces suffisantes aux infidèles négatifs, pour qu'ils acquièrent la foi et la justification... On doit encore réaliser par la grâce les qualités morales requises par le Décalogue... Il faut aussi la foi qui est le complément de la grâce pour opérer le salut... Les infidèles négatifs ne seront condamnés que d'après leurs péchés personnels. Or leur foi incomplète ou partiellement erronée (et ainsi également leur connaissance incomplète du Décalogue) n'est pas, ne peut pas être pour les infidèles négatifs un péché» (μν. ξ., σ. 88-89, 98).

2. Βλ. καὶ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 18,6. PG 35, 992. Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 19.

μα, ὅτι «δὲν ὑπάρχει σωτηρία ἔξω τῆς Ἐκκλησίας», ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅμως καὶ ἐν τοῖς πλαισίοις τῆς παρούσης μελέτης, δεύτερον δὲ ἀποφεύγεται πᾶσα ἀπόπειρα διεισδύσεως εἰς τὴν χώραν τοῦ ἀγνώστου πρὸς ἐξιχνίασιν τῶν «ἀνεξερευνήτων κριμάτων τοῦ Θεοῦ» ('Ρωμ. 11,33) δι' ἀνθρωπίνων «ματαίων καὶ ἀνωφελῶν καὶ μωρῶν ζητήσεων» (Τίτ. 3,9), καὶ τρίτον δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὴν βεβαίαν ἐλπίδα καὶ πεποίθησιν, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἀπείρῳ ἔλσει καὶ τῇ πανσοφίᾳ αὐτοῦ γνωρίζει καὶ κατέχει καὶ ἄλλα, πέραν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀγνωστα ἡμῖν μέσα καὶ «ἀνεξιχνιάστους ὁδούς», δι' ὧν ὁδηγεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ τοὺς ὅλους ἀκουσίως καὶ ἐξ ἀναιτίου πλάνης καὶ ἀκατανικήτου ἀδυναμίας μακρὰν τῆς ὁρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως ἀποθνήσκοντας, τὴν φυσικὴν δ' ὅμως περὶ Θεοῦ γνῶσιν καὶ πίστιν καὶ τὴν ἡθικὴν συνείδησιν κεκτημένους καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μὴ γινωσκούσης περιορισμοὺς σωτηρίου χάριτος τοῦ Θεοῦ διατελέσαντας καὶ διατελοῦντας, ἥτις νοητέα ὡς ἔχουσα πάντοτε καὶ ἐκκλησιαστικὴν διάστασιν¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δῆλον, ὅτι οἱ ἐκ τῶν πρὸ καὶ μετὰ Χριστὸν ἑτεροθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων πιστοὶ καὶ δίκαιοι πάντων τῶν αἰώνων καὶ πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν δύνανται νὰ θεωρῶνται ὡς ἀνήκοντες μυστικῶς καὶ ἀρρήτως καὶ ἀοράτως εἰς τὴν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ Ἐκκλησίαν ἢ ὅπωςδῆποτε ὡς διατελοῦντες πόθῳ εἰς ἀόρατον μετ' αὐτῆς σχέσιν καὶ συνάφειαν², καθ' ὅσον καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐπεξετάθη καὶ ἐπεκτείνεται ἡ παντουργὸς πρόνοια καὶ σωτήριος χάρις τοῦ θέλοντος πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι φιλανθρώπου Θεοῦ, τοῦ γινώσκοντος καὶ δυναμένου βεβαίως καὶ δι' ἄλλων τρόπων νὰ χορηγῇ αὐτοῖς τὴν χάριν καὶ σωτηρίαν, οὐδαμῶθεν δὲ περιοριζομένου ἢ κωλυομένου πρὸς τοῦτο, ὡς προείπομεν. Καὶ πρὸς τούτους, λοιπόν, «ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ» ('Εφεσ. 3,10) προσφέρει τὴν σωτηρίαν δι' ἐκτάκτων μέσων καὶ θαυμαστῶν

1. Συναφῶς καὶ ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων τονίζεται, ὅτι «la formule «hors de l' Église point de salut» peut alors être comprise comme suit: pas de salut sans la grâce, mais cette grâce, qui est offerte à tous les hommes dans leur situation concrète, a une dimension ecclésiale» (H. Nys, μν. ξ., σ. 262).

2. Ὡς γνωστὸν καὶ ἀπὸ ρωμαιοκαθολικῆς πλευρᾶς ἐπισήμως διεκηρύχθη: «Damit ein Mensch sein ewiges Heil erlange, ist es nicht immer erforderlich, dass er tatsächlich der Kirche eingegliedert ist, aber er muss mit ihr zum mindesten dem Verlangen oder dem Wunsche nach geeint sein. Indes ist es nicht immer notwendig, dass dieser Wunsch explizit vorhanden ist wie bei den Katechumenen. Wenn einer in unüberwindlicher Unwissenheit lebt, so nimmt Gott ein implizites Verlangen an, so genannt, weil es beschlossen ist in der guten Disposition der Seele, die den eigenen Willen dem göttlichen gleichförmig zu machen wünscht» (Documentation Catholique, 2 Nov. 1952, 1936-1937). Τούτων οὕτως ἐχόντων, διερμηνεύθη ὑπὸ τινῶν τὸ ἄξιωμα «ἔξω τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία» ὡς σημαῖνον: «das Heil wird nur in der Kirche empfangen oder in Beziehung zu ihr» (P.—A. Liégé, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 322).

μεθόδων, προορίζουσα αὐτοὺς εἰς σωτηρίαν ἐν τῇ ἀπολυτρωτικῇ προνοίᾳ καὶ χάριτι τοῦ πολυευσπλάγχχνου Θεοῦ, μεσολαβούσης κατὰ τινα τρόπον καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Διότι καὶ οὗτοι, πιστεύοντες καὶ ζῶντες ἐναρέτως, διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θείας χάριτος, τῆς δωροῦσης αὐτοῖς τὴν σωτηρίαν, δι' ἣν κυρίως ἀρκεῖ ἡ περιέχουσα καὶ τὴν πίστιν σωτήριος ἀγάπη, ὡς διδάσκεται ἐν Ματθ. 25,31-46. 22,35-40. Ῥωμ. 13,8 ἐξ. καὶ ἀλλαχοῦ. Τοιοῦτοτρόπως νοοῦνται καὶ οὗτοι ὡς γενόμενοι «ἐργῶ χριστιανοί, εἰ καὶ μὴ ὀνόματι», καὶ ἄρα ἐπιδεκτικοὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἐξιλαστηρίου θυσίας τοῦ Λυτρωτοῦ ἐκρυσσάσης χάριτος καὶ σωτηρίας, οἶονεῖ ὡς ἀόρατα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀναγκαιότης τῆς ὁποίας διὰ τὴν σωτηρίαν προϋποτίθεται πάντοτε¹. Διότι πράγματι ὡς τοιαῦτα ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ μέλη τῆς Ἐκκλησίας δύνανται, ὡς ἐλέχθη, νὰ λογισθῶσι καὶ «οἱ γενόμενοι καὶ οἱ ὄντες καὶ οἱ ἐσόμενοι πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοὶ»² καὶ δίκαιοι, «δικαιωθέντες ἐκ πίστεως» (Γαλ. 3,23) ὑπὸ τοῦ «εὐσπλάγχχνου καὶ πολυελέου πατρὸς τῶν ὄλων Θεοῦ»³. «τῇ γὰρ χάριτί ἐστε σεσωσμένοι διὰ πίστεως» (Ἐφ. 2,5. 8) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. «λογιζόμεθα γὰρ δικαιοῦσθαι πίστει τὸν ἄνθρωπον» (Ῥωμ. 3,28). Καθ' ὅσον «καὶ ὑμεῖς ὄντας νεκροὺς τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἀμαρτίαις ὑμῶν... ὁ Θεός, πλούσιος ὢν ἐν ἐλέει, διὰ τὴν πολλὴν ἀγάπην αὐτοῦ ἡν ἡγάπησεν ἡμᾶς, καὶ ὄντας ἡμᾶς νεκροὺς τοῖς παραπτώμασι συνεζωοποίησε τῷ Χριστῷ καὶ συνήγειρε καὶ συνεκάθισεν ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Ἐφ. 2,1-6). Οὕτως ἐσώθη ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐπανήχθη εἰς τὴν ἀρχέγονον κατὰστασίν του, ἐπαναλαβὼν τὸ «ἀρχαῖον κάλλος» αὐτοῦ. Δι' ὃ ὑπὸ πολλῶν Πατέρων νοεῖται ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία ἔνθεν μὲν ὡς ἐπαναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀρχέγονον αὐτοῦ κατὰστασιν, ἐξ ἧς λόγῳ τῆς Ἀδαμικῆς ἀμαρτίας ἐξέπεσεν οὗτος, ἔνθεν δὲ ὡς περιλαβοῦσα πάντας τοὺς ἀπ' ἀρχῆς ἀνθρώπους, πᾶσαν τὴν ἐξωβιβλικὴν ἀνθρωπότητα, «ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς» (Φιλιπ. 2,10. 11. Πρβλ. καὶ Ἠσ. 45,23. 49, 18. Ῥωμ. 14,11). «Ὡστε δυνάμει τῆς ἱλαστικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ὁ Θεὸς ἐδωρήσατο τὴν σωτηρίαν πᾶσι τοῖς ἐκ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Ἑθνικῶν ἐπιδεκτικοῖς σωτηρίας, οὕτω δὲ «τὰ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ, τοῦ καταλλάξαντος ἡμᾶς ἑαυτῷ διὰ Χριστοῦ καὶ δόντος ἡμῖν τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς, ὡς ὅτι Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ

1. Περὶ τῆς ἀναγκαιότητος ταύτης τῆς Ἐκκλησίας (ταυτιζομένης ὅμως ὑπὸ τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν!) βλ. J. J. King, The necessity of the Church for Salvation, in Selected theological writings of the past century, Washington 1960.

2. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 10,1. PG 62,75. — Εἰς Ματθ. ὁμιλ. 36,3. PG 57, 416-417.

3. Ἰουστίνου, Διάλογ. 108,3. PG 6, 472. BEΠ 3, 309.

παραπτώματα αὐτῶν» (Β' Κορ. 5,18-19). Κατόπιν λοιπὸν τῆς καταλλαγῆς ταύτης ἡ ἀνθρωπότης πᾶσα δὲν κεῖται ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ «πολλῷ μᾶλλον» ὑπὸ τὴν δωρεάν τῆς σωτηρίου χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ. «Ὡςπερ γὰρ διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου ἁμαρτωλοὶ κατεστάθησαν οἱ πολλοί, οὕτως καὶ διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἐνὸς δίκαιοι κατασταθήσονται οἱ πολλοί» ('Ρωμ. 5,19). Διὰ τοῦτο «διὰ τῆς πίστεως πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὁ παντοκράτωρ Θεὸς ἐδικαίωσεν»¹, ὡς προεῖρηται, καθ' ὅσον εἶχεν ἡδὴ συμπεριλάβει ἐν τῷ περὶ σωτηρίας προαιωνίῳ σχεδίῳ τοῦ ἔλθιν τὴν ἀνθρωπότητα ἐν ἐνότητι, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπήλλαξεν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας τοῦ πρώτου Ἀδὰμ διὰ τῆς θυσίας καὶ χάριτος τοῦ δευτέρου Ἀδὰμ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' ἧς «οὗ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις» ('Ρωμ. 5,20). «Εἰ γὰρ τῷ τοῦ ἐνὸς παραπτώματι οἱ πολλοὶ ἀπέθανον, πολλῷ μᾶλλον ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δωρεὰ ἐν χάριτι τῇ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς πολλοὺς ἐπερίσσευσεν» ('Ρωμ. 5,15)².

Ἀλλὰ παρόμοιά τινα διδάσκουσι καὶ αἱ μεγάλαι ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι³, οὕτως ὥστε ὑφίσταται καθολικὴ δυνατότης πίστεως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἐναρέτου ζωῆς καὶ τῶν ἐτεροθρήσκων, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνταποκρίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ διδασκομένη καθολικὴ πρὸς σωτηρίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων βούλησις τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ἡ καθολικότης τῆς σωτηρίας τῆς πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τοῦ «δόντος ἑαυτὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ πάντων» θείου Λυτρωτοῦ (Α' Τιμ. 2,6). Διὰ ταῦτα καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι⁴ θεω-

1. Κλ ἡ μ εν τ ο ς Ρ ὠ μ η ς, Α' Κορ. 32,4. PG. 1, 25.

2. Πρβλ. καὶ 'Ρωμ. 5,17: «Εἰ γὰρ τῷ τοῦ ἐνὸς παραπτώματι ὁ θάνατος ἐβασίλευσε διὰ τοῦ ἐνὸς, πολλῷ μᾶλλον οἱ τὴν περισσεύειν τῆς χάριτος καὶ τῆς δωρεᾶς τῆς δικαιοσύνης λαμβάνοντες ἐν ζωῇ βασιλεύσουσι διὰ τοῦ ἐνὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ».

3. Αὗται περιελαμβάνον, κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην, τοὺς «Ἰουδαίους καὶ τοὺς Ἕλληνας» (Πράξ. 14,1. 18,4. 19,10. 20,21. 'Ρωμ. 1,16. 2,9. 10. 3,9. 10,12. Α' Κορ. 1,22-24. 10,32. 12,13. Γαλ. 3,28. Κολ. 3,11) ἢ «Ἐθνικοὺς» ἢ τὰ ἔθνη» (Πράξ. 4,27. 15,14. 26,17. 23. Ρωμ. 3,29. 15,10. Ἀποκ. 10,11. 11,9), τὰ «μὴ εἰδὸτα τὸν Θεόν» (Α' Θεσ. 4,6. Γαλ. 4,8), ἅτινα «μετήλλαξαν» τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τὴν κτίσιν παρὰ τὸν κτίσαντα καὶ παρεδόθησαν εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν ('Ρωμ. 1,23. 25). Παρὰ ταῦτα καὶ ἔθνικαί θρησκεῖται, παρὰ τὴν ἀρνητικὴν τῶν ἀξιολόγησιν, ἔχουσι πάντως τὴν σκοπιμότητά των ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ, ἅρα καὶ τὴν ἀξίαν των εἶναι «ἐπιτροποὶ καὶ οἰκονόμοι» τῆς νηπιαζούσης ἀνθρωπότητος «ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ Πατρὸς», ὅχις ὀριμάνσεις τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου». Τὰ ἔθνικα θρησκευματα, ὡς καὶ ἡ νομοτέλεια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἦσαν ἡ προβαθμὶς τοῦ νηπιασμοῦ ἢ τῆς ἀνωριμότητος, θεόθεν προσωρινῶς διατεταγμένη. Τὰ ἔθνη, ἅρα, ἐν τῇ θρησκείᾳ των ἔχουσι συνάρτησιν πρὸς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ εἶναι ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ» (Λ. Φιλιππίδου, μν. ξ., σ. 879-880).

4. Πρβλ. καὶ K. R a h n e r, Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen, ἐν Schriften zur Theologie, Bd. V (1962) 136-158. H. N y s, Le salut sans l' évangile, Paris 1966, σ. 163 ἐξ. H. R. S c h l e t t e, Die Religionen als Thema der Theologie. Überlegung zu einer «Theologie der Religionen». Freiburg-Basel-

ροῦνται ὑπὸ πολλῶν θεολόγων, ἱεραποστόλων καὶ θρησκευολόγων, ὅτι χρησιμεύουσιν ὡς ὁδοὶ πρὸς τὴν σωτήριον πίστιν τῶν ἑαυτῶν ὁπαδῶν ἐπὶ τῇ βάσει καὶ δυνάμει τῶν ἐν αὐταῖς περιεχομένων χριστιανικῶν στοιχείων, τῶν προερχομένων ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχικῆς πηγῆς, ἐξ ἧς προῆλθον ἀποκαλυφθεῖσαι καὶ πολλὰ χριστιανικὰ ἀλήθειαι, δηλαδή ἐκ τῆς ἀρχεγόνου καὶ τῆς μετέπειτα φυσικῆς καθολικῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Ἡ Ἀποκάλυψις αὕτη, καθιστώσα δυνατὴν τὴν ὑπερφυσικὴν πίστιν καὶ εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν ἰουδαιο-χριστιανικὴν ὑπερφυσικὴν Ἀποκάλυψιν, διεχύθη εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν προπατόρων καὶ διεσώθη ἀμυδρῶς ἐν τοῖς εἰδωλολατρικοῖς θρησκευμασιν, ἅτινα δι' αὐτῆς προπαρασκευάζουσι τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς σωτηρίου χάριτος ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐσωτερικὴν ἐμπνευσιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ· καὶ δὴ οὐ μόνον πρὸ ἀλλὰ καὶ μετὰ Χριστὸν ἐξακολουθοῦσι νὰ προπαρασκευάζωσιν αὐτοὺς πρὸς τοῦτο, «ὅτι πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην» (Σοφ. Σολ. 1,7), βεβαιώσαντος: «ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα καὶ προφητεύσουσιν...» (Ἰωήλ 3,1-5. Πράξ. 2,17-18). Καὶ ὄντως ἡ παγκοσμιότης τῆς θρησκευτικότητος τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ ἀψευδῆ μαρτυρίαν τῆς προπαρασκευαστικῆς ταύτης φάσεως τῆς ἐν Χριστῷ θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς συμπληρωσάσης τὴν ἀρχέγονον φυσικὴν Ἀποκάλυψιν. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τελευταίας ταύτης οἱ ἄνθρωποι κατέτενον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἄνω ζωὴν, πιστεύοντες εἰς ἓν, ὕψιστον καὶ ἀπόλυτον Ὁν¹, τὸν ἕνα

Wien 1963. B. Stoëckle, *Theologie der Menschheitsgeschichte vor Christus*, καὶ *Die ausserbiblische Menschheit und die Weltreligionen*, ἐν *Mysterium salutis*. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik. Τόμ. II. *Die Heilsgeschichte vor Christus*. Zürich-Köln 1967, σ. 1024-1075. Βλ. γενικώτερον καὶ A. Anwander, *Die Religionen der Menschheit*, Freiburg 1949. F. König, *Christus und die Religionen der Erde*, τ. I-III, Freiburg 1951.

1. «Τὸ ἓν ὕψιστον τοῦτο Ὁν, ὑπὸ διάφορα παρὰ τοῖς διαφοροῖς πρωτολαοῖς ὀνόματα, νοεῖται ὡς ὁ παλαιὸς τοῦ οὐρανοῦ, προὑπάρχας τοῦ κόσμου, τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ θανάτου, πατὴρ, δημιουργός, κυβερνήτης, προνοητής καὶ συντηρητής τοῦ σύμπαντος, ὡς Ὁν ὑπερκείμενον πάντων τῶν ἄλλων ὡς θεῶν πιστευομένων ὄντων, ἐδρεῦον ἐν τῷ οὐρανῷ, ὑπεράνθρωπον καὶ ὑπέρθεον, Θεὸς προσωπικός, πλάστης τοῦ ἀνθρώπου, ἀγαθός, ἀλλότριος κακοῦ, ἀνενδεὲς λατρείας δι' ὕλικῶν θυσιῶν, ὡς ἐκδήλωσιν λατρείας δεχόμενος μόνον τὰς ἀγαθὰς καὶ δικαίας πράξεις καὶ σκέψεις. Τὸ Ὁν τοῦτο νοεῖται ὡς ἡ φυσικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, συναρτώμενον διὰ τοῦτο πρὸς τὰ ἐν τῇ φύσει στοιχεῖα καὶ φαινόμενα καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν ἥλιον. Ὁ ὕψιστος οὗτος Θεὸς εἶναι νομοδότης, νομοφύλαξ, ἀγαθοδότης, ἀναταποδότης, ἱατρὸς καὶ πηγὴ τῆς λατρικῆς. Τὸ Ὁν τοῦτο πιστεύεται ὑπάρχον προαιωνίως καὶ εἶναι ἀθάνατον. Ἀπὸ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ πιστεύονται προελθόντες οἱ ἠθικοὶ νόμοι, εἰς τὴν τήρησιν τῶν ὁποίων ἐπαγρυπνεῖ τοῦτο διὰ τῆς παγγνώσεως του. Ἐν τῇ δικαιοσύνῃ του ἀμείβει τὴν τήρησιν τῶν νόμων τούτων, τὴν δὲ παράβασιν αὐτῶν τιμωρεῖ ἐν τε τῇ παρουσίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐπέκεινα ζωῇ... Ἡ πίστις αὕτη, ἡ ἐκδήλως μονοθεϊστικῆ, εἶναι τοσοῦτον σαφεστέρα, καθαρωτέρα καὶ πληρεστέρα, ὅση ἀπομακρυνόμεθα ἀναγόμενοι

ζῶντα «ἐπὶ πάντων Θεόν», ἐκ τοῦ ὁποίου ἡσθάνοντο ἑαυτοὺς ἐξηρημένους, καὶ οὕτως ἐπετύγχανον, ἔστω καὶ ἀτελῶς, τὴν βίωσιν τοῦ Θεοῦ, τὸν τεῦθεν δὲ καὶ τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν διὰ τῆς πίστεως, χορηγουμένην αὐτοῖς ὑπὸ τῆς ἀπεριορίστου καὶ ἀδεσμεύτου σωτηρίου χάριτος καὶ ἀπείρου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, δυνάμει τῆς καθολικῆς περὶ σωτηρίας πάντων τῶν ἀνθρώπων λυτρωτικῆς βουλήσεως αὐτοῦ. Ἡ θρησκεία γενικῶς ἐκφράζει τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν προσωπικὴν σχέσιν τοῦ πλάσματος πρὸς τὸν Πλάστην αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπερφυσικὴν ζωὴν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Εἰδικῶς δὲ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θρησκεία τῆς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι προῖον τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως καὶ ἐκλογῆς τοῦ ἀνθρώπου, δυναμένου νὰ σωθῇ μόνον διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀνατάσεως πρὸς τὸν Θεόν. Σχετικῶς ὁ Μ. Βασίλειος διδάσκει, ὅτι οἱ ἄνθρωποι «σφύζονται διὰ τῆς πίστεως», ἐπεξηγῶν ὅτι «πίστις αὐτάρκης εἶδέναι ὅτι ἔστι Θεός, οὐχί τί ἐστίν, καὶ τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται... οὐ γὰρ ἡ τοῦ τί ἐστίν ἐξερεύνησις, ἀλλ' ἡ τοῦ ὅτι ἔστιν ὁμολογία τὴν σωτηρίαν ἡμῖν παρασκευάζει»¹. Ἡ ὡς ἄνω τάσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεὸν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι διὰ τοῦ κατὰ τὴν δημιουργίαν πρώτου ἐκείνου ζωτικῷ ἐμφυσήματός του ὁ Δημιουργός, κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, «ἐναπέθεσεν» εἰς τὸν «κατ' εἰκόνα» αὐτοῦ πλασθέντα πρῶτον ἄνθρωπον «μοῖράν τινα τῆς ἰδίας χάριτος, ἵνα τῷ ὁμοίῳ ἐπιγινώσκῃ τὸ ὅμοιον», ὡς καὶ ἀγάπην καὶ «συνάφειαν» καὶ «πόθον» καὶ «νεύσιν» καὶ τάσιν πρὸς τὸν Θεόν, δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἡδύνατο νὰ κατατείνῃ πρὸς τὴν ὑψίστην δυνατὴν τελείωσιν καὶ τὴν ἐν ἡθικῇ ἐννοίᾳ θέωσιν αὐτοῦ διὰ τῆς «πρὸς τὸ ἀρχέτυπον» ἐξομοιώσεως αὐτοῦ, τ.ἐ. πρὸς τὸν Θεόν, «κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπου φύσει» βεβαίως². Καὶ πρὸς τοῦτο ἡξιώθη ὁ

πρὸς ἀπωτάτους, πρὸς ὅλον ἐν πρωτογονωτέροις πρωτοπολιτισμοῦς· πᾶσα δ' ἐπίδρασις ἐξωθεν, εἰς ἣν ν' ἀποδιδῶται ἡ πίστις αὕτη, ἀποκλείεται. Ὅθεν, ἡ πίστις αὕτη θεωρεῖται σήμερον ὑπὸ τῆς θρησκευτολογικῆς ἐπιστήμης, ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν ἐθνολογικῶν διαπιστώσεων κρινούσης καὶ ἀποφαινομένης, ὡς κατάλοιπον τῆς εἰς τοὺς πρωτοπλάστους ἀποκαλύψεως τοῦ δημιουργήσαντος αὐτοὺς ἐνός καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπὸδειξις δηλαδὴ τοῦ ἀρχικοῦ μονοθεϊσμοῦ τῆς μονοθεϊκῆς ἀφετηρίας τῆς ἀνθρωπίνης θρησκευτικότητος, καθ' ἣν διδάσκει ἡ Βίβλος» (Λ. Φιλίππιδου, μν. ξ., σ. 607-610).

1. Μ. Βασίλειος, Ἐπιστ. 234, 2. PG 32, 869. Κατὰ Εὐνομίου 1, 14. PG 29, 545. Καὶ ὁ Λ. Φιλίππιδης, μν. ξ., σ. 758, γράφει: «Ὁ ἐξωχριστιανικὸς κόσμος γνωρίζει μὲν, ὅτι ἔστι Θεὸς εἷς, ὅντως ὧν ὑπεράνω τῶν λατρευομένων φανταστικῶν θεῶν, ἀλλ' ἀγνοεῖ τίς ἐστίν οὗτος· γνωρίζει μὲν, ὅτι ὁ Θεὸς οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ὅ,τι ἀρμόζει εἰς τὸν Θεόν, ὡς τὸν ἕνα καὶ μόνον ὄντως ὄντα, ἀλλ' ἀγνοεῖ τί ἐστὶ τοῦτο· καὶ ἀκριβῶς ἐν τῇ διαφορᾷ ταύτῃ μεταξὺ τοῦ ὅ,τι ἐξ ἑαυτῆς γνωρίζει ἡ ἐξωχριστιανικὴ ἀνθρωπότης περὶ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγνοίας τῆς περὶ τοῦ τί ἐστίν ὁ Θεὸς ἐγκτεται καὶ ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐξωχριστιανικῶν θρησκευμάτων καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ».

2. Μ. Βασίλειος, Εἰς Ψαλμ. 48, 8. BEΠ 52, 232.

άνθρωπος πλείονος τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ «εὐνοίας» καὶ σωτηρίου χάριτος, μετὰ «δαφιλίας» χορηγουμένης αὐτῷ παρὰ τοῦ Πλάστου, ὅφ' ἥς βοηθούμενος θὰ ἡδύνατο νὰ ἀναχθῇ ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ, μετατρέπων εἰς αὐτὸ τὸ ὅπερ ἔλαβε «κατ' εἰκόνα Θεοῦ»¹. Διότι ὅντως εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος, ταυτοχρόνως «ἐπίγειος καὶ οὐράνιος, πρόσκαιρος καὶ ἀθάνατος, ὁρατὸς καὶ νοούμενος», ἀληθῶς «ζῶν θεούμενον... τῇ πρὸς τὸν Θεὸν νεύσει»². Τοιοῦτοτρόπως, λοιπόν, «πέφυκεν ὁ ἄνθρωπος οἰκείως ἔχειν πρὸς τὸν Θεόν», οὕτως ὥστε «ἦν τις ἔμφυτος ἀρχαία πρὸς οὐρανὸν ἀνθρώποις κοινωνία», καὶ δὴ «ἦν ἔμφασις Θεοῦ ἐνὸς τοῦ παντοκράτορος παρὰ πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσι πάντοτε φυσική»³. Ἐξ ἄλλου δὲ καὶ ἡ θεία Πρόνοια προπαρεσκεύασε τὴν ἀνθρωπότητα «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως» (Ἐβρ. 1,1), ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς μέχρι τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, καὶ ἐπαιδαγωγῆσεν αὐτὴν εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν δι' αὐτοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀληθῆ θεογνωσίαν καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτῆς μόνον ὑπ' αὐτοῦ. Καθ' ὅσον «οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὁ Χριστὸς» (Πράξ. 4,42), ὁ ἦν, ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος καὶ μένων εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ἐνεργῶν τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὅτι ὁ ἄνθρωπος κέκτηται ἀξίαν ἀνυπολόγιστον, κυρίως ἕνεκα τῆς ἐν αὐτῷ ἐνοικίωσης πνευματικῆς ψυχῆς, τῆς κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ πλαστουργηθείσης. «Τοῦτο γὰρ τὸ μέγιστον καὶ βασιλικώτατον ἔργον τοῦ Θεοῦ, σώζειν τὴν ἀνθρωπότητα»⁴. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐπειράθη νὰ παραστήσῃ καὶ ὁ Ἰουστίνος διὰ τῆς καὶ παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς ἀπαντήσεως θεωρίας περὶ τοῦ ἀνὰ τὰ ἔθνη ἐγκατασπαρέντος σπερματικοῦ θείου Λόγου, ὅστις, «ὅτε ἦλθε τὸ πληῖρωμα τοῦ χρόνου» (Γαλ. 4,4), ἐνηνθρώπησεν ἐν ὅλῳ τῷ πληρώματι αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ⁵.

1. Βλ. Μ. Βασιλείου, Εἰς Ψαλμ. 48,8 ἐξ. PG 29, 449 ἐξ. — Περὶ Ἀγ. Πνεύματος 1,2. PG 32, 69. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Εἰς ἄγ. Κυπριανὸν 15, PG 35, 1188. — Περὶ φιλοπονώχειας 23, PG 35, 888. — Λόγ. 32,9. PG 36, 184-185. — Εἰς Θεοφάνειαν, λόγ. 38,11-12. PG 36, 324. — Εἰς ἄγ. βάπτισμα, λόγ. 40,5. PG 36, 364. — Εἰς ἄγ. Πάσχα 7, PG 36, 632. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Γεν. ὁμιλ. 4,8. 12.17 κ.λπ., PG 53, 71. 103 ἐξ., 124 ἐξ., 131 ἐξ. 54, 590 ἐξ. Πρβλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἀθήναι 1962, σ. 15.

2. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 45,7. PG 36, 632. Λόγ. 38,11. PG 36, 321. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδ. ὁρθ. πίστεως II, 12 (26), PG 94, 921. Βλ. καὶ Π. Νέλλα, Ζῶν θεούμενον. Προοπτικὴ γιὰ μίαν ὁρθόδοξον κατανόησιν τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθήναι 1979.

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Προτρεπ. 10. 2. BEΠ 7, 67. 28. Στρωμ. 5,13. PG 9, 128.

4. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. 1,12. PG 8, 369.

5. Ἀνωτέρω σ. 674 ἐξ. Πρβλ. καὶ C. N. Scott, The Religions of antiquity as preparatory to Christianity, London 1914. W. Schmidt, Menschheitswege zum Gotteserkennen, München 1923. Βλ. καὶ Π. Μπρατσιώτου, Ἡ λεγομένη Ὁρησκαιολογικὴ Σχολή, Ἀθήναι 1920, σ. 3, 4: «Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς ὁρησκείας οὐχ ἤττον

Ἀλλὰ πρὸς τοῦτοις καὶ ἡ Θρησκευολογία διδάσκει, ὅτι ἡ Θρησκεία εἶναι καθολικὸν καὶ πανανθρώπινον φαινόμενον παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, καὶ αὐτοῖς ἔτι τοῖς βαρβάροις καὶ ἀγροίσι¹, ἡ δὲ θρησκευτικότης θεμελιωδέστατον

ἦ ἐν τῇ καθόλου Ἱστορίᾳ ἀποκαλύπτεται ἡ τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος ἰθύνουσα Πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Οὐδὲ θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἐθνικαῖς θρησκείαις οὐ μόνον λείψανα παναρχαίας τινὸς γενικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ ἀκτῖνας τινάς, δι' ὧν ὁ θεῖος Λόγος, προπαρασκευάζων καὶ διαπαιδαγωγῶν τὸν ἐθνικὸν κόσμον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ εἰδικὴν Ἀποκάλυψιν (οἰκονομίαν) ἐφώτιζεν αὐτόν, καὶ νὰ ἀνεύρωμεν καὶ ἐνταῦθα οἶονεῖ τὸν «σπερματικὸν ἐκείνον λόγον», ὃν παλαιότατοι καὶ σοφώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες εἶχον ἀνακαλύψει εἰδικώτερον καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ. Οὕτω δὲ θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξηγηθῶσιν αἱ ὑγιεῖς θρησκευτικαὶ καὶ ἡθικαὶ ἀλήθειαι, ἔτι δὲ καὶ προσδοκίαι περὶ μέλλοντος Λυτρωτοῦ κ.λπ., αἱ οὐχὶ σπανίως ἀπαντῶσαι ἐν τῷ πρὸ Χριστοῦ ἐθνικῷ κόσμῳ». Καὶ κατὰ τὸν Α. Φιλίππιδην, «δὲν εἶναι ἔξω τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ ὁ ἐξωχριστιανικὸς κόσμος· δι' αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ ἡ θεία Πρόνοια ὁδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βεβουλημένην καὶ προκαθορισμένην καθολικὴν λύτρωσιν... Ἡ ἐξωχριστιανικὴ θρησκευτικότης παρουσιάζει ἐκδηλον τὴν ἐν τῇ παγκοσμίᾳ Ἱστορίᾳ σκόπιμον δρᾶσιν τῆς θείας Προνοίας πρὸς τὸ καθολικὸν τέλος, ὅπερ εἶναι ὁ Χριστός, ἡ μία ποιήνη ὑπὸ ἓνα ποιμένα». (Σύγχρονος θρησκευολογικὴ κίνησις, Ἀθῆναι 1952, σ. 14).

1. Πρβλ. τὸ τοῦ Πιλάρχου (Ἠθικά, πρὸς Κωλώτην ὑπὲρ τῶν ἄλλων φιλόφων 31): «Εὐροῖς δ' ἂν ἐπιὼν πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀόλους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μὴδὲ ὄρκους, μὴδὲ μαντείας, μὴδὲ θυσείας ἐπ' ἀγαθοῖς, μὴδ' ἀποτροπαῖς κακῶν, οὐδεὶς ἐστίν, οὐδ' ἔσται γεγονὼς θεατῆς· ἀλλὰ πόλις ἂν μοι δοκῇ μᾶλλον ἐδάφους χωρὶς, ἢ πολιτείας τῆς περὶ θεῶν δόξης ἀναιρεθείσης, παντάπασιν σύστασιν λαβεῖν ἢ λαβοῦσα τηρῆσαι». Βλ. καὶ Γ. Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, Ἀθῆναι 1928, σ. 109: «Ἡ σύγχρονος Θρησκευολογία διδάσκει δύο τινὰς: α) οὐδαμοῦ οὐδέποτε ἀνεκαλύφθη λαὸς ἄμοιρος θρησκευτικῶν ἰδεῶν· πάντες θρησκεύουσιν, πιστεύοντες θεότητος ὑπαρξιν. β) Τὸ καθολικὸν τοῦτο ἐν τῇ ἀνθρωπότητι φαινόμενον ἀσχετὸν τοσαύτην ἐπὶ τὰς κοινωνίας ροπήν, ὥστε χαρακτηρίζει πάσας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τῶν λαῶν καὶ ἐπηρεάζει τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, τοὺς ρυθμίζοντας τὸν βίον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν». Οὕτως, ἄρα, ἡ Θρησκεία εἶναι ἀναμφιβόλως φαινόμενον καθολικὸν, ἐμφανιζόμενον ὡς ἱστορικὴ, ψυχολογικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότης καὶ ἀναγκαιότης, δι' ἃν λόγον πάντες οἱ ἄνθρωποι πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐπίστευον καὶ πιστεύουσιν εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ οἱ νεώτεροι ἐθνολόγοι, ἀρχαιολόγοι, φιλόλογοι καὶ περιηγηταί. Κατὰ τὸν Ε. Θεόδωρου, ἡ «θρησκεία γενικῶς εἶναι ἡσχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἡσχέσις τοῦ Ἑγὼ πρὸς τὸ ὑπεραισθητὸν θεῖον Σὺ, ὁ ἐσωτερικὸς σύνδεσμος καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀπόλυτον, πρὸς τὸ αἰώνιον, διὰ τῆς ὁποίας διασφύζεται ἡ πνευματικὴ υπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἄνευ αὐτῆς ἐκπίπτει εἰς ἐξάρτημα τῆς φύσεως. Θρησκεία εἶναι ἐν συναισθημα μυστηριώδους ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ὑπερανθρώπου ὄντος καὶ βούλησις ρυθμίσεως τῶν πράξεων συμφώνως πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ ὄντος τούτου». (Θρησκεία, ἄρθρον ἐν: Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τ. 6, σ. 530). Καὶ κατὰ τὸν Δ. Μπαλαῆνον, ἡ θρησκεία «εἶναι τὸ μάννα, τὸ τρέφον πνευματικῶς τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι ἡ οὐρανία θυγάτηρ, ἡ ὑπὲρ πάσας τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας καὶ διαμάχας φέρουσα ἡμᾶς εἰς τὴν χώραν τῆς αἰωνίου εἰρήνης, εἶναι τὸ μακάριον ἐκεῖνο συναισθημα τῆς ἀπολύτου πεποιθήσεως ἐπὶ τὴν θεῖαν ἀντιληψιν, τὸ ὁποῖον

γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὕτως εἶναι «ὄν θρησκευτικόν», συνάπτει τὸν ὕλικόν μετὰ τοῦ πνευματικοῦ, τὸν ὁρατὸν μετὰ τοῦ ἀοράτου κόσμου. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δονεῖ πάσας τὰς ἐσωτάτας χορδὰς τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, κατέχον τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ¹. Τὸ καθολικὸν τοῦτο φαινόμενον ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεόν, οὕτως ὥστε ὁ Θεὸς εἶναι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἐνεργεῖ ἐν τῷ βάθει τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, προσκαλῶν αὐτὸν εἰς σωτηρίαν. Ὁ δὲ ἄνθρωπος δύναται ἐλευθέρως νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην διὰ τῆς πίστεως ἢ νὰ ἀγνοήσῃ αὐτήν². «Βία γὰρ οὐ πρόσεστι τῷ Θεῷ»³. Ἡ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ δὲ ἀνταπόκρισις τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐνέχει λυτρωτικὴν ἀξίαν, μορφουμένης ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἐν αὐτῷ ὑπερφυσικῆς καὶ σωτηρίου πίστεως ἰδίως εἰς Θεὸν δημιουργόν, προνοητήν, λυτρωτὴν καὶ μισθαποδότην (Ἐβρ. 11,6), δημιουργήσαντα τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἑαυτοῦ, «ζητεῖν τὸν Θεόν, εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὗροιν» καὶ «εὖσεβεῖν» καὶ λατρεύειν αὐτόν, καίπερ «ἄγνωστον» εἰσέτι ὄντα αὐτῷ (Πράξ. 17,23-27)⁴. Ταῦτα ἰσχύουσι διὰ τε τὴν προχριστιανικὴν καὶ τὴν μεταχριστιανικὴν περίοδον, διὰ τε τοὺς χριστιανοὺς καὶ τοὺς μὴ χριστιανοὺς, τοὺς ἀπίστους καὶ τοὺς αἱρετικούς, ὅπουδῆποτε γῆς καὶ ἂν ζῶσιν οὗτοι καὶ ὑπὸ τὰς συνθήκας τῆς συγκεκριμένης ὑπαρξιακῆς καταστάσεως καὶ ζωῆς αὐτῶν καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἰδίων αὐτῶν θρησκειῶν ἢ αἱρέσεων. Πρόκειται περὶ ὑπερφυσικῆς ἐνεργείας καὶ κλήσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἐλευθέρως ἀποδεχόμενοι τὴν κλῆσιν εἰσέρχονται εἰς

τόσον περιπαθῶς διετύπωσεν ὁ ψαλμῳδὸς λέγων: «Καὶ ἂν πορευθῶ ἐν μέσῳ σκιᾶς θανάτου, οὐ φοβηθήσομαι κακὰ, ὅτι σὺ (ὦ Θεέ) μετ' ἐμοῦ εἶ». (Αἱ θρησκεῖαι, Ἀθήναι 1908, σ. 6).

1. Κατὰ τὸν Ν. Λοὺβριν, «ἡ θρησκεία εἶναι φαινόμενον αὐτόνομον καὶ αὐτοτελές, διακεκριμένον ἀπὸ τε τῆς γνώσεως καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἠθικῆς. Πράγματι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι γνῶσις, ἀλλ' ἀναβλύζει ἐκ μὴ δεκτικῶν λόγου βαθῶν τοῦ θυμικοῦ, εἶναι ζωὴ, βίωμα τὸ ὁποῖον ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ τοῦ ὁποίου μετέχουν πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, συναίσθημα, νόησις, φαντασία, βούλησις. Ὡστε ἡ θρησκεία εἶναι βίωμα τοῦ ἀγίου, ἐκφραζόμενον διὰ τῆς προσευχῆς καὶ γενικώτερον τῆς λατρείας, τοῦ δόγματος, τοῦ ἠθικοῦ βίου κ.λπ. Τὸ βίωμα τοῦτο εἶναι τὸ ἐσωτερικώτατον, τὸ κεντρικὸν βίωμα τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον κυριεύει ὅλην τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ...» [Λόγος ἐναρκτήριος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, εἰς «Πρακτικά» αὐτῆς, τ. 35 (1960) 444].

2. Βλ. γενικῶς Ο. Karrier, Das Religiöse in der Menschheit und das Christentum, Freiburg i. Br. 1934.

3. Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον 7, ΒΕΠ 2, 254.

4. Ὑπομνησκειται ἐνταῦθα τὸ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ θείων ὀνομάτων 7,3. PG 3, 872: «Καὶ διὰ γνώσεως ὁ Θεὸς γινώσκεται καὶ δι' ἀγνοασίας· καὶ ἔστιν αὐτοῦ καὶ νόησις καὶ λόγος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπαφή καὶ αἴσθησις καὶ δόξα καὶ φαντασία καὶ ὄνομα καὶ τὰ ἄλλα πάντα, καὶ οὔτε νοεῖται οὔτε λέγεται οὔτε ὀνομάζεται».

ὑπερφυσικὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς σωτηρίου χάριτος, τῆς ὁδηγοῦσας αὐτοὺς πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι φύσει ἐκτὸς τῆς σωτηρίου ἀκτίνος τῆς ἀπεριορίστου καὶ παντουργοῦ χάριτος καὶ λυτρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ ἢ περιορισμοὶ αὐτῆς.

Ταῦτα ἡγαγόν τινες εἰς τὴν ἀποδοχὴν καθολικῆς τινος ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, παρὰ τῇ φυσικῇ καὶ τῇ ἰουδαιοχριστιανικῇ ὑφισταμένης, καὶ καθιστώσας δυνατὴν τὴν σωτήριον ὑπερφυσικὴν πίστιν ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς ἀδυνατοῦντας, — οὐχὶ ἐξ ἰδίας ὑπαιτιότητος, ἀλλ' ἐξ ἀκατανικήτου ἀγνοίας, — νὰ γνωρίσωσι τὴν χριστιανικὴν Ἀποκάλυψιν ὁπαδοὺς τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν. Ὡστε καὶ ἐν αὐταῖς ἔτι δύνανται οἱ ἐκ τούτων γνησίως πιστεύοντες εἰς τὸν Θεὸν καὶ θεοφιλῶς ζῶντες νὰ ἐπιτύχῳσι τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑαυτῶν πίστεως, ἀγιότητος καὶ ἀγάπης καὶ δυνάμει τῆς καθολικῆς προσφορᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς σωτηρίου χάριτος καὶ πρὸς αὐτοὺς, καὶ δὴ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξιακῆς καταστάσεως καὶ θρησκευτικότητος αὐτῶν. Τοιοῦτοτρόπως ὑποστηρίζεται ὑπὸ τινων, ὅτι νομιμοποιοῦνται πῶς καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκεῖαι, αἱ — παρὰ τὰ πεπλανημένα — ἐμπεριέχουσαι καὶ χριστιανικά τινὰ στοιχεῖα¹, ἐπὶ τῇ βάσει πρὸ πάντων τῶν ἐν τοῖς

1. Παλαιότερον ὁ F. M a x M ü l l e r εἶχε παρατηρήσει, ὅτι «δὲν χρειάζεται νὰ φοβώμεθα, ἐὰν ἀνακαλύπτωμεν ἔχνη τῆς ἀληθείας, ἀκόμη καὶ ἔχνη χριστιανικῆς ἀληθείας, μεταξὺ τῶν σοφῶν καὶ νομοθετῶν ἄλλων λαῶν. Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος δὲν ἐξενίσθη ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως αὐτῆς καὶ πᾶς νοήμων χριστιανὸς θὰ αἰσθανθῇ ἑαυτὸν μετὰ χαρᾶς συγκινούμενον ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ εὐσεβοῦς ἐκείνου φιλοσόφου, ὅταν μετὰ θάρρους διακηρύττῃ, ὅτι δὲν ὑπάρχει θρησκεία, ἡ ὅποια μεταξὺ τῶν πολλῶν τῆς πλανῶν νὰ μὴ περιέχῃ γνησίαν τινὰ καὶ θεῖαν ἀλήθειαν. Προδίδει ἑλλειψιν πίστεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν ἀνεξερευνήτον σοφίαν αὐτοῦ ἐν τῇ διακυβερνήσει τοῦ κόσμου ἐὰν σκεπτόμεθα, ὅτι ὀφείλομεν νὰ καταδικάζωμεν πάντας τοὺς ἄλλους τύπους, ἐξαιρέσει τῆς θρησκείας τῶν Ἰουδαίων, καὶ ἐὰν δὲν ἡδυνάμεθα νὰ ἀνακαλύψωμεν, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς κατωτάτας ταύτας μορφὰς τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἓνα φωτεινὸν σπινθῆρα, κἄπου κεκρυμμένον — ἓνα σπινθῆρα, ὅστις νὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ φωτίσῃ καὶ θερμάνῃ τὸ συναίσθημα τῶν εἰδωλολατρῶν». (Essays, I, Leipzig 1869, σ. 53, παρὰ Λ. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Κ.Δ., σ. 757). Ἐξ ἄλλου καὶ ἀπὸ ρωμαιοκαθολικῆς πλευρᾶς ὑπεστηρίχθη, ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς δὲν δύναται νὰ χάσῃ ἐὰν καὶ εἰς ἄλλας θρησκείας εὐρίσκωνται ἔχνη τινὰ τῆς αὐτῆς ἀληθείας — μόνον νὰ κερδίσῃ δύναται, ὅταν ἐξ αὐτῶν συνάγῃται, ὅτι οὐδεμία τῶν παλαιῶν θρησκειῶν φθάνει εἰς καθαρότητα τὴν διδασκαλίαν τοῦ καὶ τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ἠθικῆς τοῦ — ὅτι ἡ ἀγλήγη ὧν τῶν ἱδρυτῶν θρησκευμάτων ὡριζᾷ πρὸ τοῦ φωτός, ὅπερ ἐφάνη τῷ κόσμῳ ἐν Χριστῷ. Οὐδὲν σημαίνει κατὰ τοῦ ὑπερανθρώπινου μεγέθους τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ὑπὲρ αὐτοῦ, ἐὰν καὶ εἰς ἄλλα θρησκευτά καὶ κύκλους πολιτισμοῦ εὐρίσκωνται σκέψεις, ἐφαπτόμεναι ἐν τισι σημείοις τῶν σκέψεων καὶ ἡθικῶν ἀξιώσεων τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἐξήγησις τούτου κεῖται ἐν τῇ ῥήτρᾳ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι φύσει χριστιανικὴ (anima naturaliter christiana)... Ἡ ἀγλήγη τοῦ ἡλίου δὲν ἐπισκιάζεται διὰ τοῦ φωτός τῶν ἄστρων». (Παρὰ Λ. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ, Ἀθῆναι 1938, σ. 150-151).

προηγούμενους μνησθεισών «διαθηκῶν» τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Νῶε καὶ τὸν Ἀβραάμ καὶ τῆς εὐδοκίᾳ τοῦ Θεοῦ διακρίσεως τῶν ἀπογόνων τοῦ Νῶε εἰς πλείονας φυλάς, πρὸς ἃς πάσας ἀναφέρεται ἡ εὐλογία καὶ ἡ διαθήκη τοῦ Θεοῦ, καίτοι βραδύτερον διεμορφώθησαν ἐν αὐταῖς διάφοροι εἰδωλολατρικαὶ θρησκείαι (Γεν. κεφ. 9-11)¹. «Τὰ ἐκ τῆς παναρχαίας δὲ Ἀποκαλύψεως ἀποσωθέντα στοιχεῖα τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας»² συνεπληρώθησαν διὰ τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, ὅστις διὰ τοῦτο σύνειδεν ἑαυτὸν, κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν θρησκείαν, τὴν τελειοτάτην καὶ ἀπόλυτον καὶ μοναδικὴν θρησκείαν ἐξ ἀποκαλύψεως τοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ, τῆς ὑπεροχῆς καὶ τοῦ ἀπολύτου αὐτῆς ὀφειλομένων βεβαίως εἰς τὸν ὑπερφυσικὸν παράγοντα τῆς θείας Ἀποκαλύψεως³. Κατὰ ταῦτα καὶ αἱ μὴ χριστιαν-

1. Βλ. καὶ K. R a h n e r, ἐνθ' ἂν., σ. 147, 153: «Die konkreten Religionen der «vorchristlichen» Menschheit nicht einfach von vornherein als illegitim betrachtet werden müssen, sondern durchaus in der Heilsprovidenz Gottes einen positiven Sinn haben können», καθ' ὅσον αὐταὶ «müssen Momente übernatürlicher, gnadenhafter Art an sich tragen, und in ihrer Praxis konnte der vorchristliche Mensch (den es vermutlich bis auf unsere Tage gibt, wenn auch diese Tage heute allmählich aufhören) die Gnade Gottes erreichen». Ὁμοίως ὁ J. H e i s l b e t z, Theologische Gründe der nichtchristlichen Religionen, ἐν: Quaestiones Disputatae 33, Freiburg in Br. 1967, σ. 212-214, καὶ ὁ M. Φ α ρ ᾱ ν τ ο ς, μν. ἔ., σ. 83, 84: «Ἡ ἀποψὶς αὕτη δὲν μειώνει τὰς ἀρνητικὰς ὕψεις τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν, ὅτι δηλ. περιέχουν ἐν ἑαυταῖς καὶ πολλὴν πλάνην, αὐταπάτην καὶ δεισιδαιμονίαν, ἀλλ' ἀπλῶς νομιμοποιεῖ αὐτάς ὡς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἡβηλημένους δρόμους πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὡς μαρτυρίαν καὶ δόξαν ἑαυτοῦ ἐν τῷ χώρῳ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας... Συνεπῶς, αἱ μὴ χριστιανικαὶ θρησκείαι, πρωτίστως κατὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐποχὴν, εἶναι δρόμοι ἡβηλημένοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, πρὸς δόξαν αὐτοῦ καὶ σωτηρίαν τῶν εἰς αὐτάς ἀνηκόντων πιστῶν».

2. Χ. Ἀ ν δ ρ ο ὕ τ σ ο υ, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1907, σ. 166.

3. Σχετικῶς παρατηρεῖ ὁ H. F r i e s, ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία «wird von Hegel absolute Religion genannt, und der Anspruch auf Absolutheit wird ihr zugebilligt. Denn in ihr ist das Wesen aller Religion... Das Christentum ist nicht nur die vollkommenste Gestalt der Religion, ihr Konvergenz- und Höhepunkt, es hat nicht nur eine relativ einzigartige religiöse Werthöhe und unvergleichliche Wertfülle, es beansprucht vielmehr uneingeschränkte, unbedingte, exklusive und universale Geltung dem Raum und der Zeit nach. Denn es ist die in Christus kulminierende Selbsterschliessung Gottes. Christus ist nach den Worten der Schrift der Weg, die Wahrheit und das Leben, der Sohn, der sich mit dem Vater eins weiss, der Mittler, das Haupt der Schöpfung und der Kirche. Es ist keine höhere Möglichkeit der Offenbarung Gottes denkbar als seine Menschwerdung im Sohn, es ist keine höhere Heilstat möglich als jene, die in Christus geschah, es ist keine höhere Gnade zu erwarten, als die «uns in Christus geworden». Darin gründet die Einzigartigkeit, Unverwechselbarkeit, Unableitbarkeit und Unvertauschbarkeit des Christentums, sein wesenhafter Anfangs- und Ursprungscharakter, seine prinzipielle Unüberholbarkeit, sein Anspruch auf Absolutheit... Deshalb ist das Christentum das Gericht über

νικαί. θρησκεῖαι κέκτηνται κοινὰ τινὰ μετὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας στοιχεῖα, προερχόμενα ἐκ τῆς αὐτῆς θείας πηγῆς, δηλαδή ἐκ τῆς ἀρχεγόνου καὶ τῆς καθολικῆς Ἀποκαλύψεως καὶ κλήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκ τῆς δωρουμένης ὑπ' αὐτοῦ σωτηρίου ἐν Χριστῷ χάριτος. Καὶ αἱ θεῖαι αὗται ἀλήθειαι μετεδόθησαν ὑπὸ τῶν προπατόρων εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν καὶ διετηρήθησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν ταῖς προχριστιανικαῖς καὶ ἐξωχριστιανικαῖς θρησκειαῖς, συμπληρωθεῖσαι ὑπὸ τῆς ὑπερφυσικῆς ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως καὶ μεταδοθεῖσαι αὐταῖς διὰ τῆς σωτηρίου χάριτος τοῦ Χριστοῦ¹. Ἰδίως πολλὰ τοιαῦτα ἀλήθειαι εὐρηνται ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ θρησκείᾳ, ὡς καὶ ἐν τῇ πατριαρχικῇ τοιαύτῃ, τῇ ἀναβιβαζούσῃ ἡμᾶς μέχρι τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ κοιτίδος τῆς ἀνθρωπότητος. Εὐλόγως δὲ πάσας τὰς ἀληθείας ταύτας καταφάσκει ἀναγνωρίζουσα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ὡς ἰδίας ἑαυτῆς καὶ οὐδὲν ἀληθινὸν καὶ ἅγιον στοιχεῖον τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν ἀπορρίπτει αὕτη, ἐπεὶδὴ ἐν αὐτῷ ἐνυπάρχει ἅκτις θείας ἀληθείας, φωτίζουσας ὅλους τοὺς ἀνθρώπους².

Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀποτελεῖ συμπλήρωμα καὶ ἐπιστέγασμα τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν, συμπληροῦσα τὰ ὀρθὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα αὐτῶν, οὕτως ὥστε θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπαναληφθῇ τὸ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: «res ipsa, quae nun religio christiana nuncupatur, erat apud antiquos, nec defuit ab initio generis humani, quousque Christus veniret in carne,

alle Religionen, die ihr Wesen und ihre Intention verfehlen, die die Immanenz von Welt und Mensch und die Vollendung und Genügsamkeit ihrer selbst proklamieren, die in das Unwesen der Religion verfallen... Die Religion ist eine echte, von Gott geschaffene und gewollte Möglichkeit des Menschen, die, von Anfang an ins Übernatürliche erhoben, auch durch die Schuld des Menschen und deren Folge nicht ausgelöscht werden konnte. Daran knüpft die Offenbarung in Christus an. Sie findet es vor, setzt es voraus, deutet es und führt es zur Erfüllung und Vollendung. Insofern ist das Christliche das Ja zur Religion». (Absolutheitsanspruch des Christentums, ἄρθρον ἐν Lexikon für Theologie und Kirche, τ. I., σ. 72-74). Καὶ ὁ K. R a h n e r, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 139, γράφει: «Das Christentum versteht sich als die für alle Menschen bestimmte, absolute Religion, die keine andere als gleichberechtigt neben sich anerkennen kann».

1. Βλ. καὶ A. M. v a n d e r M e n s b r u g g h e, μν. ξ., σ. 90: «De la religion primitive dérivent, changées ou altérées, les religions du monde avec un fonds commun: un seul Dieu, créateur; l'homme fait à l' image de Dieu; un libérateur promis et des préceptes naturels et positifs. Ne nous étonnons donc pas de trouver des reliques de cette révélation chez tous les peuples; mais admettons avec le cardinal Newman, que «la vraie religion est le sommet et la perfection des fausses religions».

2. Πρβλ. καὶ Vatikanum II. Vollständige Ausgabe der Konzilsbeschlüsse, ὑπὸ K. W. K r a e m e r, Osnabrück 1966, σ. 636. Β' Β α τ ι κ α ν ῆς Συνόδου, Δήλωσις περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν. Typis polyglottis Vaticanis 1966, σ. 4-5.

unde vera religio, quae jam erat, coepit appellari christiana»¹, δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ τέλος καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν. Δι' ὃ αἱ θρησκείαι αὐταὶ θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν ὡς ὁδοὶ πρὸς τὴν σωτηρίαν², — ἔστω καὶ σκολιὰ ἀτραποί —, προπαρασκευάζουσαι τὴν ἀποδοχὴν τῆς σωτηρίου χάριτος ὑπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων καὶ γενικῶς ἄγουσαι εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, νοουμένην ὡς τὴν θρησκείαν ἀπολύτως, δηλαδή ὡς τὴν μίαν παγκόσμιον θρησκείαν, τὴν περιέχουσαν τὴν μοναδικὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, νοουμένου ὡς μοναδικοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπεκαλύφθη ἱστορικῶς καὶ ὀριστικῶς ἐν Χριστῷ³. Οὐ μόνον δὲ ἡ χριστιανικὴ, ἀλλ' ἅμα καὶ αἱ ἀνώτεραι μὴ χριστιανικαὶ θρησκείαι μετὰ τῆς φιλοσοφίας νοοῦσι τὸν Θεὸν ὡς προσωπικόν. Ὅν αὐτοσυνείδητον, αὐθόριστον, ἐλεύθερον, αὐτουργόν, λογικόν, ἠθικόν, διακεκριμένον τοῦ κόσμου. Δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς, ἀποτελοῦσι προπαρασκευὴν καὶ προβαθμίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ, δι' ὃ καὶ εἰς αὐτὸν «συνήχθη πᾶσα γλῶσσα πιστεύσασα εἰς Θεόν»⁴, «συνάγοντος τοῦ ἑνὸς Κυρίου, τοῦ μόνου ἑνὸς ἀμφοῖν Θεοῦ Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, μᾶλλον δὲ παντὸς τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους»⁵. Αὐτονόητον δ' ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι καὶ μένει ἰδιοφυὴς καὶ μοναδικὸς ἀπέναντι πασῶν τῶν προχριστιανικῶν καὶ ἐξωχριστιανικῶν θρησκειῶν»⁶,

1. Αὐγουστίνου, *Retractationes* I, 13,3. PL 32, 603. Πρβλ. *De vera religione* 10,19. PL 34, 131. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωμ.* 6, 7. PG 9, 279-282.

2. Κατὰ τὸν P. Fallon, «ὕπάρχουν εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας στοιχεῖα χάριτος καὶ ἀποκαλύψεως. Ὁ Θεὸς Λόγος ἀπηρυθύνθη εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους... Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅπως τὸ ἐπράξεν ὁ πολὺ γνωστὸς θεολόγος H. Küng, ὅτι αἱ ἅλλαι θρησκείαι εἶναι «φυσικαὶ ὁδοὶ σωτηρίας». Ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ σφίζει τοὺς μὴ χριστιανοὺς ἐντὸς τῶν θρησκειῶν, εἰς τὰς ὁποίας τοὺς εὕρισκε. Ἀλλως τε δὲν εἶναι ἡ θρησκεία ἡ ὁποία σφίζει, ἀλλὰ ὁ Χριστὸς» (Ἐν τῷ δελτίῳ «Ἐπίσκεψις» 1 (1970) Nr. 5, σ. 9-10).

3. Πρβλ. K. Rahn, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 139 ἐξ., ἰδίως σ. 153, 154, ὡς καὶ H. Nys, ἀπηχοῦντος τὰς γνώμας συγχρόνων ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, *μν. ξ.*, σ. 163 ἐξ., ἰδίως σ. 180: «Maintenant on commence à penser que les religions non chrétiennes elles-mêmes pourraient avoir, en tant que religions, un rôle positif dans la marche des hommes vers le salut chrétien surnaturel. Comme les valeurs absolues, qui suscitent une décision de vie et ainsi un acte de conversion ou de foi surnaturelle, de même, les religions non chrétiennes s'offrent aux hommes comme une invitation de Dieu à se donner à lui, et à poser un acte de foi salutaire, anonymement chrétienne».

4. Ἰγνατίου, *Μαγν.* 10,3. BEΠ 2, 270.

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωμ.* 7, 15. PG 9, 392.

6. Ε. Ἀντωνιάδου, Αἱ ἔρευναι καὶ τὰ προβλήματα τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἡ ἐν τῷ παρόντι θέσις αὐτῶν, Ἀθήναι 1936, σ. 31.

ὑπερκείμενος αὐτῶν ἀπείρως, ἀποκλειόμενος ἀπολύτως παντὸς συγκρητισμοῦ μετ' αὐτῶν¹. Χαρακτηριστικὸν ὁμοίως εἶναι, ὅτι αἱ ἐξωχριστιανικαὶ πολυθεῖστικαὶ θρησκεῖαι κατέτεινον πρὸς τὸν ἀρχικὸν Μονοθεισμόν, πρὸς ἓν, ὕψιστον Ὅν, μέχρι τοῦ ἐνὸς «ἀγνώστου Θεοῦ» τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων², καλλιεργοῦσαι τὴν πίστιν τῶν ὁπαδῶν των εἰς τὸν ἓνα ἀληθινὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν σωτηρίαν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἔκπαλαι προσδοκωμένου ὑπὸ τῶν ἐθνῶν θεοῦ Λυτρωτοῦ, ὅτι «αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν» ἐστὶν (Γεν. 49,10) «καὶ ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιούσιν» (Ἡσ. 42,4).

Εὐλόγως λοιπὸν καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεολόγοι δὲν ἀπέκλειον τὰς ἐξωχριστιανικὰς θρησκείας ἀπὸ τῆς σωτηρίου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐνέτασσον αὐτὰς εἰς ταύτην, τὰς δὲ ἐν αὐταῖς ὀρθὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀληθείας ἢ τὰ «σπέρματα ἀληθείας» ἐθεώρουν ὡς γνησίας θρησκευτικὰς ἀξίας, καὶ δὴ ὡς οὐχὶ μόνον ἀνθρώπινον ἔργον, ἀλλὰ καὶ ὡς «θείας ἔργον προνοίας», τῆς προπαρασκευαζούσης τὸν κόσμον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν³. Ἐν-

1. Ἀποκρούεται ἀπολύτως ὁ συγκρητισμός, διότι εἶναι «la conception d' une religion universelle qui transcenderait les religions particulières. Toutes celles-ci ont une part de vérité, aussi bien l' hindouisme que l' islamisme, que le judaïsme, que le catholicisme, que le protestantisme. Il s' agirait de faire disparaître les oppositions, en s' élevant au-dessus, dans une religion supérieure qui embrasserait toutes les autres... C' est mettre toutes les religions sur le même plan» (J. Daniélou, Le mystère du salut des nations, Paris 1948, σ. 12).

2. Ἐντεῦθεν «τοὺς διαφόρους τύπους Πολυθεïsμοῦ δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν ὡς τι ἄλλο εἰ μὴ ὡς καρποὺς, ἐκδηλώσεις καὶ συγχρόνως ἀποδείξεις τῆς ἀγωνιώδους ταύτης ζητήσεως τοῦ ἐνὸς Θεοῦ ἐν τῷ σκότει τῆς μακρᾶς περιόδου τοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ ἐνὸς τούτου μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς εἰς αὐτόν, μέχρι τ.ἐ. τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν ἀρχικὸν Μονοθεισμόν, οὗ τὴν ὑπαρξίν μαρτυροῦσι πᾶσαι αἱ μονοθεῖζουσαι ἐν Πολυθεïsμοις ἐκδηλώσεις, ἀπὸ τῆς ἀπονομῆς σεβασμοῦ πρὸς ἓν ὕψιστον Ὅν παρὰ πρωτογονωτάτοις λαοῖς μέχρι τοῦ «Ἀγνώστου», ἄνευ δ' αὐταποκαλύψεως καὶ «μὴ δυναμένου νὰ γνωσθῇ» Θεοῦ τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς τοῦ Παύλου... Ἐντεῦθεν διαγινώσκεται πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐν τῇ παγκοσμίᾳ Ἱστορίᾳ τὸ σωτήριον σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος βραδέως, ἀλλ' ἐμμόνως παρασκευάζει τὴν ἀνθρωπότητα εἰς Χριστόν» (Λ. Φιλίππιδου, Ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας ὡς ἱστορία τῆς σωτηρίας ἐν τῇ παγκοσμίᾳ ἱστορίᾳ, Ἀθήναι 1953, σ. 9). Ὁμοίως καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς γράφει, ὅτι «ἅπασαι αἱ παρὰ πολυθεῖσμοις μονοθεῖζουσαι καὶ μονοθεῖσαι ἐκδηλώσεις ἐπιβεβαιοῦσι τὴν τε βιβλικῶς ἀποκεκαλυμμένην καὶ τὴν ἐθνολογικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἀποδεδειγμένην ἀλήθειαν περὶ τοῦ διὰ τῆς πρώτης ἀποκαλύψεως (Uroffenbarung) ἀφετηριακοῦ Μονοθεïsμοῦ (Urmmonotheismus), ἐξ οὗ ἐξέπεσε καὶ πρὸς ὃν ἔκτοτε ἀνατίνει, βαθμῆδον δὲ καὶ κατ' ὀλίγον ἐπιστρέφει καὶ ἀνασυνδέεται ἡ ἀνθρωπότης ἐν Χριστῷ» (Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης, σ. 750).

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. Ι, 1. ΒΕΠ 7, 241. Κατὰ τὸν F. Heiler, τῶν προχριστιανικῶν θρησκειῶν «die Mysterienkulte haben der weltumspannenden Katholizität der Kirche Christi die Bahn geebnet, obgleich in geringerem Masse als die jüdischen Diasporagemeinden. Aber noch in anderer Weise haben die Mysterienreligionen die antike Frömmigkeit für die Mysterien der christ-

τεῦθεν ὁ Χριστιανισμὸς καταφάσκει πᾶν ὅ,τι ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς διδάσκει ἡ ἱστορία του ἀπ' ἀρχῆς, δεδομένου ὅτι ὁ Χριστὸς «οὐκ ἤλθε καταλύσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» (Ματθ. 5,17). Ἐπομένως καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας «ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ» ἠδύναντο νὰ στηρίζωσιν ἐπὶ τῶν ὀλίγων ἐν αὐταῖς ὀρθῶν διδασκαλιῶν τὴν ὑπερφυσικὴν σωτήριον πίστιν των καὶ νὰ δέχωνται ἐλευθέρως ἐν αὐταῖς τὴν προσφερομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοὺς σωτήριον χάριν τοῦ Χριστοῦ, ζῶντες ἐναρέτως, καὶ οὕτως ἀναδεικνύμενοι ἐπιδεκτικοὶ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ, «δικαιωθέντες ἐκ πίστεως» ὑπὸ τοῦ «εὐσπλάγχχνου καὶ πολυελέου πατρὸς τῶν ὅλων Θεοῦ»¹. Καθ' ὅσον καὶ οὗτοι βιοῦσιν ἐσωτερικῶς, πλὴν ἀνωνύμως, ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν τὴν σωτήριον χάριν, εἰς τὴν ὅποίαν ἔχουσιν ἀπαντήσῃ θετικῶς, ἡ δὲ ἀποδοχὴ αὐτῆς ἰσοδυναμεῖ πρὸς πρᾶξιν ἐνδιαθέτου πίστεως, καθιστώσης τοὺς πιστεύοντας «ἀνωνύμους χριστιανούς»². Τοιουτοτρόπως οὗτοι συγκροτοῦσι τὸν λεγόμενον «ἀνώνυμον

lichen Kirche zubereitet... Wie das Gesetz für die jüdischen Frommen und die platonische Philosophie für die griechischen Denker ein «παιδαγωγὸς εἰς Χριστὸν» war, so waren die Mysterienkulte für zahllose Fromme der orientalisches-hellenistischen Welt eine «προπαιδεία Χριστοῦ», eine Vorschule Christi und seines eucharistischen Mysteriums. Das Corpus mysticum ist in den Mysteriengenossenschaften zwar in unvollkommener, aber bisweilen in ebenso lebendiger und reiner Form «präfiguriert» als in der jüdischen Gottesgemeinde... Der Kult aller Völker und Zeiten ist ein Vorzeichen des christlichen Kultes, das gottesdienstliche Beten aller Religionen eine Prophetie auf die Ecclesia orans, des Opfern aller Kultgemeinschaften ein Hinweis auf den reinen Opferdienst des christlichen Mysteriums». (Urkirche und Ostkirche, München 1937, σ. 33-34).

1. Ρωμ. 3,28. 5,1. Γαλ. 3,8.24. Ἰουστίνου, Διάλογ. 108,3. BEΠ 3, 309.

2. Ἡ Α. R ö p e r, Sind Heiden Christen?, σ. 7 καὶ 27 γράφει: «Wir nennen einen «anonymen Christen» den, der sich in seinem Christsein nicht versteht, sich ausdrücklich (explicit) als Christen nicht erfährt, der aber dennoch Christ ist, wenn auch nur implicit... Jedem Menschen ist das Christentum anonym angeboten, und jeder muss dazu Stellung nehmen. Er kann dieses sein anonymes Christentum im Ja leben oder auch im Nein, aber er lebt es». Καὶ κατὰ τὸν K. R a h n e r, μν. ξ., σ. 154, «es wäre falsch, den Heiden zu sehen als einen Menschen, der bisher in keiner Weise von der Gnade und Wahrheit Gottes berührt war...» Καὶ μεταγενεστέρως ὁ Rahner, ἐν τῇ μελέτῃ του Die anonymen Christen (ἐν Schriften zur Theologie VI (1965) σ. 546) ἀναλυτικώτερον γράφει: «Wenn wir nun beide Sätze zusammendenken müssen: die Notwendigkeit des christlichen Glaubens und den allgemeinen Heilswillen der göttlichen Liebe und Allmacht, dann geht das nur in der Weise, dass wir sagen: Irgendwie müssen alle Menschen Glieder der Kirche sein können; und dieses Können darf nicht nur im Sinn abstrakt logischer Möglichkeit verstanden werden, sondern real und geschichtlich konkret. Das heisst dann aber, dass es Grade der Kirchengliedschaft geben muss, nicht nur aufsteigend vom Getauftsein über das Bekenntnis des vollen christlichen Glaubens und der Anerkennung der sichtbaren Leitung der Kirche zur Lebensgemeinschaft der Eucharistie, ja bis zur verwirklichten Heiligkeit, sondern auch absteigend von der Ausdrücklichkeit des Getauft-

Χριστιανισμόν»¹, ἐν ὀρθοδόξῳ ὁμῶς ἐννοίᾳ νοούμενον, καὶ δὴ τῇ ἀνωτέρω Χρυσοστομικῇ. Ταῦτα δὲ τοσοῦτ' ἄλλῃ ὥσ' ἡ Ἐκκλησία εἶναι κοινωνία χάριτος, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν ἀποδεχομένων τὴν σωτήριον χάριν δικαίων καὶ ἐκλεκτῶν ἐξ ὅλων τῶν ἐθνῶν καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀνεξαρτήτως φυλῆς ἢ χρώματος ἢ τάξεως, καὶ συγκροτούντων οὕτω τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου κατέχει ἡ ὁρατὴ θεόκλητος Ἐκκλησία. Ἀλλὰ πολλοὶ σύγχρονοι θεολόγοι δέχονται, ὅτι τὸ ἀνήκειν εἰς τὴν ὁρατὴν Ἐκκλησίαν «δὲν εἶναι ὅρος ἀπολύτως ἀπαραίτητος» διὰ τὴν σωτηρίαν², τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ ἀποκτήσωσι, κατ' ἄγνωστον ἡμῖν τρόπον, καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτῆς ἐξ ἀδηρίτου ἀνάγκης ἰστάμενοι, ἀλλὰ «καλῆς θελήσεως» ἐτερόθρησκοι διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγιότητος αὐτῶν ὑπὸ τὴν ροπὴν καὶ κηδεμονίαν τῆς πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐνεργοῦσης σωτηρίου χάριτος τοῦ Θεοῦ, εἰ καὶ διαφοροτρόπως ἐγνώρισαν τὸν Θεόν³. Καθ' ὅσον ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, δι' οὗ «τὰ πάντα ἐγένετο» (Ἰωάν. 1,3.10), «οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφῆκε» τοῖς ἀνθρώποις (Πράξ. 14,17), ὡς προεῖρηται, ἀλλ' αἰεὶ ἐφώτιζε καὶ φωτίζει «πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (Ἰωάν. 1,9), φανερῶν ἑαυτὸν τοῖς ἀνθρώποις διὰ τε τῆς ἐν

seins in eine nicht-offizielle, eben anonyme Christlichkeit hinab, die trotzdem noch in einem gültigen Sinn als Christlichkeit benannt werden darf oder gar sollte, wenn auch sie selbst sich nicht so nennen kann und will. Wenn es wahr ist, dass der Mensch, auf den das missionarische Bemühen der Kirche trifft, schon im voraus dazu ein Mensch ist oder sein kann, der sich auf sein Heil zu bewegt und es unter Umständen findet, auch ohne dass er von der Verkündigung der Kirche erreicht wird, wenn es gleichzeitig wahr ist, dass dieses Heil, das ihn erreicht, das Heil Christi ist, weil es ein anderes Heil nicht gibt, dann muss man nicht nur ein anonymer «Theist», sondern auch ein anonymer «Christ» sein können....»

1. Βλ. Κ. R a h n e r, Die anonymen Christen, ἐνθ' ἄν., τ. VI (1956) σ. 545 ἐξ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Über die Möglichkeit des Glaubens heute, ἐνθ' ἄν., τ. V (1962) σ. 11-32. Α. R ö p e r, Die anonymen Christen, Mainz 1963. Τ ῆ ς α ὕ τ ῆ ς, Sind Heiden Christen? Ἐν «Entscheidung» (37) 1964. Η. N y s s, μν. ἐ., σ. 231 ἐξ.

2. Πρβλ. καὶ J. D a n i é l o u, Le mystère du salut des nations, Paris 1945, σ. 134: «La plupart des théologiens disent que l'appartenance à l'Église visible n'est pas la condition absolument nécessaire du salut; il y a des suppléances à cette appartenance, et nous pouvons penser que les âmes de bonne volonté en dehors de l'Église sont sauvées».

3. Χαρακτηριστικῶς ὁ Κ λ ῆ μ η ς ὁ Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ε ὕ ς ἐδίδασκε «τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεὸν ὑπὸ μὲν Ἑλλήνων ἐθνικῶς, ὑπὸ δὲ Ἰουδαίων Ἰουδαϊκῶς, καινῶς δὲ ὑφ' ἡμῶν (τῶν χριστιανῶν) καὶ πνευματικῶς γινωσκόμενον· πρὸς δὲ καὶ ὅτι ὁ αὐτὸς Θεὸς ἀμφοῖν ταῖν διαθήκαιν χορηγός, ὁ καὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας δοτὴρ τοῖς Ἑλλησιν... Καθάπερ Ἰουδαίους σφίζεσθαι ἠβούλετο ὁ Θεὸς τοὺς προφήτας διδούς, οὕτως καὶ Ἑλλήνων τοὺς δοκιμωτάτους οἰκείους αὐτῶν τῇ διαλέκτῳ προφήτας ἀναστήσας... Ὡς κατὰ καιρὸν ἦκει τὸ κήρυγμα νῦν, οὕτως κατὰ καιρὸν ἐδόθη νόμος μὲν καὶ προφῆται βαρβάρους, φιλοσοφία δὲ Ἑλλησιν, τὰς ἀκοὰς ἐθίζουσα πρὸς τὸ κήρυγμα». (Στρωμ. 6,5 καὶ 6. Ρ G 9, 261. ΒΕΠ 8, 193).

τοῖς ποιήμασιν ἐκφραζομένης «ἀϊδίου αὐτοῦ δυνάμεως καὶ θεϊότητος» (Ῥωμ. 1,19-20) καὶ διὰ τοῦ «γραπτοῦ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν» φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου (Ῥωμ. 2,15), οὕτως ὥστε ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ μυστηριωδῶς εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἐτεροθρήσκων ἐθνικῶν, ἀποκαλύπτων αὐτοῖς τὴν περὶ ἑαυτοῦ γνῶσιν¹, ἐγείρων καὶ ἐνισχύων τὴν πίστιν αὐτῶν καὶ προσφέρων αὐτοῖς τὴν σωτήριον χάριν αὐτοῦ. Ἀδιαμφισβητήτως δὲ «ὁ ἐναρξάμενος ἐν αὐτοῖς ἔργον ἀγαθὸν ἐπιτελέσει» (Φιλιπ. 1,6). Ἰδίως ἡ καθολικὴ πίστις εἰς Θεὸν δημιουργὸν πάντων συνεπήγετο τὴν πίστιν εἰς σωτῆρα πάντων τῶν ἀνθρώπων, οὕτως ὥστε «αὐτὸς πάντων ὑπάρχει σωτὴρ, ὅτι καὶ πάντων δημιουργός»². Ταῦτα συνιστῶσι τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀπίστων πάντων τῶν αἰώνων, προσκαλουμένων καὶ συναθροιζομένων πάντων ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, συνωδᾷ τῇ προαιωνίῳ περὶ καθολικῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου βουλῇ καὶ προθέσει καὶ προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ, ὥστε νὰ «εἶναι τὰ ἔθνη συγκληρονόμα καὶ σύσσωμα καὶ συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Ἐφεσ. 3,6), συναποτελοῦντα πάντα μίαν ἐν Χριστῷ ἀδελφότητα (Πράξ. 17,26).

Κατὰ ταῦτα καὶ οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τινων ὡς «ἀνώνυμοι χριστιανοί» καὶ ἐν τῇ περιφερείᾳ καὶ τῇ ἐξωτερικῇ ζώνῃ τῆς Ἐκκλησίας ὄντες θεοσεβεῖς³, καταυγαζόμενοι ὑπὸ τοῦ φωτός τοῦ ἀρρήτου μυστηρίου τοῦ Χρι-

1. Καθ' ὅσον «οὐδέποτε ψυχὴ δύναται πρὸς γνῶσιν ἐκταθῆναι Θεοῦ, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Θεός, συγκαταβάσει χρησάμενος, ἄψεται αὐτῆς καὶ ἀναγάγῃ πρὸς ἑαυτὸν». (Μαξιμου «Ὁμολογητοῦ, Κεφ. στ', περὶ θεολογ. καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, ἐκστ. α', 31. PG 90, 1093). Βλ. καὶ J. Daniélou, μν. ξ., σ. 33: «Si presque tous les hommes ont ainsi une religion, c' est parce que le Logos, le «Verbe de Dieu» se fait connaître à eux. «Il éclaire tout homme venant en ce monde». D'abord il parle à tout homme intérieur en ce sens qu' aucun homme n' est étranger à la grâce prévenante du Christ, qu' il n' y a pas d' homme que le Verbe de Dieu ne sollicite obscurément, mystérieusement, dans le sens du bien, et à cet égard nous tenons tout à fait qu' il n' y a aucun homme au monde qui soit absolument étranger à Dieu...»

2. Μαξιμου «Ὁμολογητοῦ, Ἑρμην. εἰς νθ' ψαλμόν, PG 90, 872.

3. Καὶ κατὰ τὸν ῥῶσον ὀρθόδοξον θεολόγον S. Bulgakow, «es gibt eine gewisse äussere Zone der Kirche, welche sich schon ausserhalb ihres Bereiches befindet. Es besteht ein wirklicher Zusammenhang, welcher nicht mit der Einheit der kirchlichen Organisation zusammenfällt; der Leib der Kirche fällt nicht vollkommen zusammen mit seinen äusseren Konturen, sondern hat ausserdem eine Peripherie... Die Kirche befindet sich so oder anders beständig in Beziehung mit dieser verborgenen, potentiellen Kirchlichkeit. Es ergibt sich der Schluss, dass es eine Ecclesia extra Ecclesiam, genauer extra muros, gibt... Es gibt eine christliche Welt, die gewissermassen eine atmosphärische Umgebung, einen Kometenschweif um den Kern der Orthodoxie darstellt. Diese Umgebung ist innerlich mit ihr vereint, indem sie dasselbe Zentrum hat und soweit in ihr die Kraft Christi und die Gnade

στοῦ, ἀνήκουσιν ἀοράτως καὶ μυστικῶς πρὸς τὴν οὕτω διευρυνομένην Ἐκκλησίαν ὡς σῶμα Χριστοῦ καὶ περιλαμβάνουσιν ἐν ἑαυτῇ καὶ τὸν «ἀνώνυμον Χριστιανισμόν», ἐνεργεία τῆς καθολικῆς σωτηρίου χάριτος τοῦ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ὅλου τοῦ κόσμου ἐνανθρωπήσαντος καὶ παθόντος Λυτρωτοῦ καὶ τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑσσει ἐνοικοῦντος καὶ δρῶντος Παρακλήτου. Ὁμολογουμένως τοῦτο ἀποτελεῖ δυσερμηνευτὸν μυστήριον, πιστεῖ μόνον νοούμενον καὶ γινωσκόμενον μόνον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, «ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοι» (Κολ. 2,3). Ἐπομένως εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἄγνωστος ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐνεργεῖ ἐν προκειμένῳ ἡ χάρις ὡς σωτήριος ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καὶ λυτρωτικὴ δύναμις τοῦ Παρακλήτου, καθ' ὅτι εἶναι «ἀνεξερευνήτα τὰ κρίματα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ» (Ῥωμ. 11,33· βλ. γενικώτερον κεφάλαια Ῥωμ. 9-11). Ἀλλὰ πάντως διὰ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἐπιδιώξεως τῆς σωτηρίας καὶ διὰ τῆς ἐν ἀγάπῃ ἐνεργουμένης πίστεως καὶ τῆς ἐναρέτου ζωῆς δύνανται καὶ μὴ χριστιανοὶ νὰ συνάπτωσι πραγματικὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, βαπτιζόμενοι οἰοῦν ἐν τῇ πίστει αὐτῶν¹, καὶ οὕτως ἀνήκοντες ἀοράτως καὶ πνευματικῶς εἰς αὐτήν, καίπερ μὴ συμπεριλαμβανόμενοι σωματικῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν κοινότητα αὐτῆς². Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ σωτηρία αὐτῶν συντελεῖται δυνάμει τῆς πίστεως τῶν οἰοῦν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἐφ' ὅσον πιστεύουσιν οὗτοι καὶ διακατέχονται ὑπὸ εἰλικρινοῦς πόθου τῆς σωτηρίας, ζῶντες ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ προσέτι ἐν πολλοῖς καὶ τῆς ὑπερφυσικῆς, ἡ ἀνταύγεια καὶ ἡχῶ τῆς ὁποίας καὶ ἡ δύναμις τῆς χάριτος διοχετεύονται διαφοροτρόπως καὶ πρὸς αὐτούς. Καθ' ὅσον «εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ρήματα

des Heiligen Geistes tätig ist» (Παρά Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 197, σημ. 2). Βλ. ὁμοίως γνώμας καὶ ἄλλων ὀρθόδοξων ρώσων θεολόγων παρὰ Τh. Nikolaou, Die Grenzen der Kirche in der Sicht der Orthodox-Katholischen Kirche, ἐν «Ökumenische Rundschau» 1972, Heft 3, σ. 225-228, ὡς καὶ τοῦ μητροπολίτου Θυατείρων Γερμανοῦ Στρινοπούλου, ἐν A. Deissmann, Die Stockholmer Weltkirchenkonferenz, Berlin 1926, σ. 609.

1. Κατὰ τὸν G. Florovsky, οἱ μὴ χριστιανοὶ ἀλλὰ «justes, en un certain sens, sont baptisés par la foi implicite, et du même coup incorporés à l'Église» (Παρά Y. — N. Lelouvier, ἐνθ' ἄν., σ. 104, 110).

2. Καὶ κατὰ τὸν Y. Congar, ἐκφράζοντα τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου διδασκαλίαν τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, «pour qu' une personne obtienne son salut éternel, il n' est pas toujours requis qu' elle soit de fait incorporée à l' Église à titre de membre, mais il faut lui être uni tout au moins par désir ou souhait. Cependant, il n' est pas toujours nécessaire que ce souhait soit explicite comme dans le cas des catéchumènes. Lorsque quelqu' un est dans une ignorance invincible. Dieu accepte un désir implicite, ainsi appelé parce qu' il est inclus dans la bonne disposition de l' âme, par laquelle on désire conformer sa volonté à celle de Dieu» (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 954).

αὐτῶν» (Ψαλμ. 19,5. Ῥωμ. 10,18), δονοῦντα τὰς ψυχὰς πάντων τῶν ἀνθρώπων καλῆς θελήσεως καὶ ὁδηγοῦντα αὐτοὺς εἰς κοινωνίαν τοῦ φωτός, τοῦ «φωτίζοντος πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (Ἰωάν. 1,9. Πρβλ. καὶ Πράξ. 10,34-36). Τοιουτοτρόπως τῆς σωτηρίας ἄξιοι καθίστανται καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας πρὸ καὶ μετὰ Χριστὸν βιοῦντες θεοφιλῶς ἐν πίστει καὶ ἀρετῇ, καθ' ὃν τρόπον καὶ «οἱ μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐπιφάνειαν οὐχ ἅπαντες ἀπολαμβάνουσι τῆς σωτηρίας, ἀλλ' οἱ πιστεύοντες καὶ κατὰ τοὺς θείους αὐτοῦ πολιτευόμενοι νόμους»¹.

Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι εὐεξήγητα δύο τινά· πρῶτον μὲν ὅτι «ἡ προπαιδευτικὴ τοῦ Θεοῦ ἐνέργεια ἐπεκτείνεται ἐπὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἅτινα παρασκευάζονται εἰς Χριστὸν φυσικῶς ἅμα καὶ ἡθικῶς» ὑπὸ τῆς Προνοίας τοῦ Θεοῦ², δεύτερον δὲ εἶναι εὐεξήγητοι αἱ περὶ τῶν «Ἐθνικῶν»³ ἢ τῶν «ἄλλων» (ἐκτὸς τῶν Ἰουδαίων) ἢ τῶν «ἕξω» (Α' Κορ. 5,12-13) θετικαὶ διαπιστώσεις τῆς Κ. Διαθήκης ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πίστιν καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔργα τῶν Ἐθνικῶν, καὶ μάλιστα αἱ γενόμεναι ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Π.χ. ὁ Σωτὴρ «ἐθαύμασε» τὴν πίστιν τοῦ ἐθνικοῦ ἐκατοντάρχου τῆς Καπερναοῦμ, διαπιστώσας ὅτι «οὐδὲ ἐν τῷ Ἰσραὴλ τοσαύτην πίστιν εὑρεν» (Λουκ. 7,9. Ματθ. 8,10), ἄλλοτε δὲ ἐβεβαίωσεν ὅτι ἡ ἐσχάτη κρίσις τῶν ἀνθρώπων γενικῶς γενήσεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἔργων αὐτῶν (Ματθ. 25,31 ἐξ.), διὸ καὶ ἐμακάρισεν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίαν τοὺς ποιητὰς ἀγαθῶν ἔργων (Ματθ. 5,1 ἐξ.) καὶ ἀλλαχοῦ τοὺς «ποιοῦντας τὸ θέλημα» τοῦ Θεοῦ (Ματθ. 7,21 ἐξ. Λουκ. 6,46 ἐξ.). Πρβλ. καὶ Λουκ. 10,33 ἐξ. Ματθ. 8,11 κ.λπ. Ὁμοίως καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος θετικῶς ἐξεφράσθη περὶ τῶν Ἐθνικῶν καὶ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν, ὡς π.χ. ἐν Ἀθήναις, Πράξ. 17,16 ἐξ., ὡς προεῖρηται, ἢ Ῥωμ. 1,17 ἐξ. 2,13 ἐξ. Πράξ. 10,4 κ.λπ. Ὡσαύτως ὁ ἀπόστολος Παῦλος διεβεβαίωσεν, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἀπίρῳ αὐτοῦ εὐσπλάγχυνῳ φιλανθρωπίᾳ «ἡνοιξε τοῖς ἔθνεσι θύραν πίστεως» (Πράξ. 14,27), καὶ «γνωστὸν ἔστω ὑμῖν, ὅτι τοῖς ἔθνεσιν ἀπεστάλη τοῦτο τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ, αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται» (Πράξ. 28,28), καθ' ὅσον ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψεν αὐτοῖς «τίς ὁ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὃς ἐστὶ Χριστὸς ἐν ὑμῖν» (Κολ. 1,27), καὶ

1. Θεοδωρήτου Κύρου, Θείων δογμάτων ἐπιτομὴ 11, PG 83, 493. 496.

2. Χ. Ἀνδροῦτσου, μν. ξ., σ. 166-167.

3. Εἰδικότερον μεταξὺ τῶν «Ἐθνικῶν» συγκατελέγοντο βεβαίως καὶ οἱ Ἕλληνες, ὧν τινες παρεκάλεσαν «τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν», οὗτος δὲ «ἀπεκρίνατο λέγων» ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰωάν. 12,20-23). Καὶ ὀλίγον πρότερον ἐβεβαίωσεν ὁ αὐτὸς εὐαγγελιστής, ὅτι «ἐμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους (τοῦ Ἰουδαίου), καὶ οὐχ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους μόνον, ἀλλ' ἵνα καὶ τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ τὰ διεσκορπισμένα συναγάγῃ εἰς ἓν», ἐννοουμένων βεβαίως καὶ τῶν «Ἐθνικῶν», πρὸς οὓς προσφέρεται ἡ σωτήριος χάρις τῆς ἐξιλαστηρίου σταυρικῆς θυσίας τοῦ ὑπὲρ πάντων «τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» τούτων ἀποθανόντος Σωτῆρος.

ὅτι «ὁ καρδιογνώστης Θεὸς ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, δούς αὐτοῖς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καθὼς καὶ ἡμῖν, καὶ οὐδὲν διέκρινε μεταξὺ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν, τῇ πίστει καθαρίσας τὰς καρδίας αὐτῶν» (Πράξ. 15,7 ἐξ.), λαμβανομένου ὑπ' ὧσιν ὅτι διὰ πάντα ὑπάρχει «εἰς Θεός, ὁ Πατὴρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτόν, καὶ εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ» (Α' Κορ. 8,6). Γενικώτερον δὲ ἐκφράζεται περὶ τῆς σωτηρίας πάντων τῶν ἀνθρώπων ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ἑφεσίους ἐπιστολῇ του, ἐν ᾗ διδάσκει, ὅτι ὁ Θεὸς-Πατὴρ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς σωτηρίας πάντων, «ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ, καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ, ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ» (1,3-5). Ἐντεῦθεν καὶ «χάριτί ἐστε σεσωσμένοι διὰ τῆς πίστεως» (2,5,8). Ἡ σωτηρία δὲ προσφέρεται πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς τε Ἰουδαίους καὶ τοὺς Ἑθνικούς, οὓς ἤνωσεν «ἐν ἑαυτῷ εἰς ἓνα καινὸν ἄνθρωπον». Οἱ Ἑθνικοὶ ἦσαν «ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ χωρὶς Χριστοῦ, ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, ἐλπὶδα μὴ ἔχοντες καὶ ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ». Ἐγένοντο δὲ νῦν οἱ Ἑθνικοὶ «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, οἱ ποτὲ ὄντες μακράν, ἐγγὺς ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ἡ εἰρήνη ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὰ ἀμφοτέρωθεν ἐν καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, τὴν ἔχθραν, ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι καταργήσας, ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν ἑαυτῷ εἰς ἓνα καινὸν ἄνθρωπον ποίων εἰρήνην, καὶ ἀποκαταλλάξῃ τοὺς ἀμφοτέρους ἐν ἑνὶ σώματι τῷ Θεῷ διὰ τοῦ σταυροῦ, ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν ἐν αὐτῷ· καὶ ἔλθων εὐηγγελίσατο εἰρήνην τοῖς μακράν καὶ τοῖς ἐγγὺς, ὅτι δι' αὐτοῦ ἔχομεν τὴν προσαγωγὴν οἱ ἀμφοτέροι ἐν ἑνὶ Πνεύματι πρὸς τὸν Πατέρα». Ἄρα καὶ οἱ Ἑθνικοὶ δὲν εἶναι «ξένοι καὶ πάροικοι, ἀλλὰ συμπολῖται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ» (2,12-20).

Ἐν τέλει σημειωθῇτω, ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἐκθεθεῖσα διδασκαλία περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς σωτηρίας καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ἱσταμένων ἀνθρώπων εὐρίσκεται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰς γενικὰς θεωρητικὰς ἀρχὰς τῆς Ὁρθοδόξου Δογματικῆς καὶ ἰδίως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν περὶ τῆς μεταπτωτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν αἰσιόδοξον ἀντίληψιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας περὶ τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, οὓσα διάφορος τῆς ἐπικρατησάσης ἐν τῇ Δύσει ἀντιστοίχου ἀπαισιοδόξου ἀντιλήψεως τοῦ Αὐγουστίνου, ἣν υἰοθέτησε κατὰ τὸν ἱστ' αἰῶνα καὶ ἡ Διαμαρτύρησις. Οὕτως οἱ Ὁρθόδοξοι Πατέρες καὶ θεολόγοι διδάσκουσι μὲν τὴν ἀμαύρωσιν καὶ ἀχρείωσιν τῆς πνευματικῆς φύσεως, ἥτοι τοῦ κατ' εἰκόνα, τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου, δὲν ἐννοοῦσιν ὅμως τοῦτο ὡς παντελεῖ διαφθορὰν αὐτοῦ, ὡς πλήρη δηλονότι ἐξασθένησιν τοῦ νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως τοῦ πεπτωκότος, διότι οὗτος διετήρησε τὴν φύσιν, «ἣ ἔκτισται, καὶ τὴν τῆς φύσεως ἐνέργειαν,

ἥτις ἐστὶ τὸ αὐτεξούσιον, ζῶσαν καὶ ἐνεργόν, ὥστε κατὰ φύσιν δύνασθαι αἰρεῖσθαι μὲν καὶ ἐργάζεσθαι τὸ καλόν, φεύγειν δὲ καὶ μυσάττεσθαι τὸ κακόν»¹. Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος διετήρησε τὰς πνευματικὰς ταύτας δυνάμεις του καὶ ἀκτινὰς τινὰς τοῦ θείου φωτός, ὥστε νὰ δύναται καὶ ἐν τῇ πτώσει νὰ κατῆλθῃ τὰ ἀόρατα τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀϊδιον αὐτοῦ δύναμιν καὶ θειότητα (Ῥωμ. 1,19-20), καὶ οὕτω νὰ ἀνάγῃται φυσικῶς εἰς τὴν πρὸς τὸν «οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφινέντα» Θεὸν πίστιν καὶ γινῶσιν, προσέτι δὲ νὰ ποιῇ τὰ τοῦ νόμου, ἐπειδὴ ἐνδείκνυται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, συμμαρτυρούσης τῆς συνειδήσεως (Ῥωμ. 1,19-20. 2,14-15). «Ὅθεν διὰ τῶν φυσικῶν πνευματικῶν καὶ ἡθικῶν τούτων δυνάμεων δύναται ὁ πεσὼν ἄνθρωπος νὰ συνεργῇ καὶ συμπράττῃ ἐλευθέρως² μετὰ τῆς προσφερομένης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἄνωθεν σωτηρίου χάριτος, ἀπεργαζόμενος οὕτως ἐπικουρικῶς τὴν ἰδίαν σωτηρίαν αὐτοῦ, κατὰ τὸν ὑγιαῖ ὁρθόδοξον «synergismum»³. «Θεοῦ γὰρ τὸ χαρίσασθαι, σὸν δὲ τὸ λαβεῖν καὶ διατηρῆσαι»⁴. Διότι πράγματι «ἀμφοτέρων δεόμεθα, καὶ τῶν παρ' ἡμῶν καὶ τῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ, εἰ μέλλοιμεν μετὰ ἀκριβείας σφῆζεσθαι»⁵. Τὴν πρωτοβουλίαν ὅμως ἔχει πάντοτε ὁ Θεός, παρέχων δωρεὰν τὴν σωτηρίαν, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐλευθέρως δέχεται αὐτήν, συνεργῶν ἐν πᾶσι καὶ ἰδιοποιούμενος αὐτήν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀντικειμενικὴ, ὑπὸ τοῦ Λυτρωτοῦ ἐπιτελεσθεῖσα, σωτηρία καθίσταται ὑποκειμενικὴ, προσοικειουμένη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πρωτόβουλος δὲ σωτήριος ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαῖα, διότι ἄνευ αὐτῆς οὔτε οἱ καθ' ἑκάστον ἄνθρωποι ὡς ἄτομα οὔτε ἡ ἀνθρωπότης ὡς ὅλον δύνανται νὰ σωθῶσιν ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, τοσούτω μᾶλλον ὅσῳ «πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων» (Ἰακ. 1,17). Ἀλλ' ἡ ἐν λόγῳ «συνεργία» νοεῖται ὑπὸ τὴν πατερικὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν «τὸ πλεόν, σχεδὸν δὲ καὶ τὸ πᾶν τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ἡμῖν δὲ μικρόν τι ἀφῆκεν»⁶.

Διὰ τῆς τοιαύτης λοιπὸν «συνεργίας» δύνανται οἱ πιστεύοντες καὶ δίκαιοι νὰ προαχθῶσιν ἀπὸ τοῦ «κατ' εἰκόνα εἰς τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ» καὶ «φανῶσιν αὐτῷ ὅμοιοι κατὰ τὴν ἐκ χάριτος θέωσιν»⁷, γινόμενοι «θείας κοι-

1. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, Ὁμολογ. ὅρος 14, ἐνθ' ἄν., τ. II², σ. 836.

2. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς «Σαῦλε, Σαῦλε» 6, PG 51, 144: «Ἀνάγκη καὶ βία οὐδένα προσάγεται ποτε ὁ Θεός, ἀλλὰ θέλει μὲν ἅπαντας σωθῆναι, οὐκ ἀναγκάζει δὲ οὐδένα... οὐ γὰρ ἄκοντα, οὐδὲ μὴ βουλόμενον, ὅπερ λέγω πολλάκις, ἀλλ' ἐκόντα καὶ προαιρούμενον παρεσκεύασται σφῆζειν ὁ Θεός τὸν ἄνθρωπον». Πρβλ. καὶ Μακάριου Αἰγυπτίου, Ὁμιλ. 26, PG 34, 681.

3. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας..., σ. 70 ἐξ.

4. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατήχ. 1,4. PG 33, 376.

5. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ῥωμ. ὁμιλ. 32,2. PG 60, 677. Πρβλ. καὶ 58, 742-743.

6. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ψαλμ. 115, 2. PG 55, 322.

7. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Κωνσταντῖνον Σακελλάριον ἐπιστ. 24,

νωνοὶ φύσεως» (Β' Πέτρ. 1,4), καθ' ὅσον ὁ Σωτὴρ «διὰ τοῦτο ἐγένετο κατ' ἀλήθειαν ἄνθρωπος, ἵνα κατὰ χάριν ἡμᾶς καταστήσῃ θεοῦς»¹, ἀνυψῶν ἡμᾶς μέχρι τοῦ ἁγιασμοῦ, τῆς θεώσεως καὶ τῆς μυστικῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ τέρμα τῆς ὅλης ἀπολυτρωτικῆς τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας καὶ τῆς συνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, δυναμένου οὕτω νὰ μετέχῃ τῆς θείας ζωῆς ἐν Χριστῷ. Ὁ ἄλλος δὲ ἄνθρωπος θεοῦται τῇ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ χάριτι θεουργούμενος», κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, ὅστις προστίθῃσιν, ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ δύναμις ἡ «τὸν ἄνθρωπον τῷ Θεῷ θεοῦσα διὰ τὸ φιλόθεον», τοῦ ἀνθρώπου «γινομένου πᾶν εἶ τι πέρ ἐστιν ὁ Θεός, χωρὶς τῆς κατ' οὐσίαν ταυτότητος»². Τῆς τοιαύτης δὲ ἐνώσεως ἔκφρασις καὶ μέσον καὶ μυστήριον κατ' ἐξοχὴν εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία. Ἐπὶ τούτοις καὶ ἡ Ἐκκλησία ψάλλει: «Ὁλον τὸν Ἀδὰμ φορέσας, Χριστέ, τὴν ἀμαυρωθεῖσαν ἀμείψας ἐλάμπρυνας πάσαι φύσιν, καὶ ἀλλοιώσει τῆς μορφῆς σου ἐθεοῦργησας... ἐμφαίνων τοῦ ἀρχετύπου κάλλους τὴν εὐπρέπειαν..., δέλξας τὸ ἀρχέτυπον κάλλος τῆς εἰκόνος, ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην ἀναλαβὼν οὐσίαν..., μεταστοιχειώσας αὐτὴν εἰς τὴν τῆς θεότητος δόξαν τε καὶ λαμπρότητα», ὡν «ἐκμαγεῖον τοῦ ἀρχετύπου»³. Ἐκ τούτων δῆλον, ὅτι κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐβεβαιώθη, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, πρῶτον μὲν τῆς ἀναληφθείσης ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ Λόγου, εἶτα δὲ δι' αὐτῆς καὶ τῆς καθόλου ἀνθρωπίνης φύσεως, λόγῳ τῆς ἐνότητος ἀμφοτέρων. Διὰ τοῦτο ὡς τελικὸν σκοπὸν τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἔτασσον ἱκανοὶ ἀρχαῖοι θεολόγοι, καὶ μάλιστα ὁ Εἰρηναῖος, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὠριγένης, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ ἄλλοι, τὴν «ὕπερ φύσιν» καὶ «κατὰ χάριν» θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἕτεροι δέ, ὡς ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης κ.λπ., ἐξῆρτον τὴν «εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασιν» τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου διὰ τῆς ἐπανακτήσεως τοῦ «ἀρχετύπου κάλλους» τῆς ἀμαυρωθείσης ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας «εἰκόνος τοῦ Θεοῦ» ἐν αὐτῷ. Κατὰ ταῦτα δύναται γενικῶς νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς ταυτίζει τὴν σωτηρίαν πρὸς τὴν θέωσιν⁴. Ἡ τοιαύτη δὲ θέω-

PG 91, 609. Καὶ κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, «πρόκειται ἡμῖν ὁμοιωθῆναι Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπου φύσει» (Εἰς Ψαλμ. 48,8. PG 29, 449 ἐξ.).

1. Μαξιμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον 40, σχόλ. 2, PG 90, 401.

2. Μαξιμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν, PG 91, 1088. 1036.

3. Εἰρμὸς καὶ τροπάρια ἰδιόμελα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, εἰς Μηναῖον Αὐγούστου (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθῆναι 1973, σ. 38, 39, 40, 44. Βλ. αὐτόθι, σ. 41 καὶ τὸν κανόνα: «Ὁ χερσὶν ἀοράτοις πλάσας κατ' εἰκόνα σου, Χριστέ, τὸν ἄνθρωπον, τὸ ἀρχέτυπόν σου ἐν τῷ πλάσματι κάλλος ὑπέδειξας, οὐχ ὡς ἐν εἰκόνι, ἀλλ' ὡς αὐτὸς εἶ κατ' οὐσίαν, ὁ Θεὸς χρηματίσας καὶ ἄνθρωπος».

4. Καὶ κατὰ τὸν Π. Χρῆστον, «κεντρικὴ ἰδέα τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας κα-

σις ἐδράζεται κυρίως ἐπὶ τῆς υἱοποιήσεως ἢ κατὰ χάριν υἱοθεσίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, αὕτη δὲ ἐπὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου. Οὗτος ἐποίησε τοὺς ἀνθρώπους θεοὺς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ κατὰ χάριν καὶ ἄρα θείας φύσεως κοινωνοὺς. Ἡ θέωσις ὁμῶς αὕτη δὲν σημαίνει μεταποίησιν καὶ μετατροπὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἢ οὐσίας εἰς θείαν (κατὰ τρόπον πανθεϊστικὸν) ἢ ἀλλοιώσιν τινα κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς¹, ἀλλ' ὅτι «τῇ τοῦ Πνεύματος κοινωνίᾳ γινόμεθα κοινωνοὶ θείας φύσεως» (Β' Πέτρ. 1,4) ἢ «μετοχῇ τοῦ Λόγου διὰ τοῦ Πνεύματος» ταύτην ἔχομεν τὴν χάριν παρὰ τοῦ Πατρὸς². Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἄνθρωποι γίνονται (θέσει καὶ χάριτι), ἀλλ' οὐχὶ φύσει, υἱοὶ τοῦ κοινοῦ Πατρὸς αὐτῶν Θεοῦ³, κατὰ τὸ τοῦ Μαλαχίου 2,10: «οὐχὶ Θεὸς εἷς ἔκτισεν ὑμᾶς; οὐχὶ πάντων ὑμῶν εἷς Πατήρ;», καὶ κατὰ τὸ τοῦ Ψαλμοῦ 81 (82),6: «ἐγὼ εἶπα θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ Ὑψίστου πάντες». Ἀλλ' ὁμῶς «εἰ καὶ θεοὶ τινες ἐκλήθησαν, ἀλλ' οὐ τῇ φύσει, ἀλλὰ τῇ μετουσίᾳ τοῦ Ὑιοῦ»⁴. Συνωδὰ τοῦτοις

τέσση ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὸ τοῦ Ἀθανασίου: «αὐτὸς γὰρ ἐνηθρόωθη, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν». (Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας κατὰ τοὺς Καππαδόκας, ἐν «Κληρονομίᾳ» 5 (1973) 361. Βλέπ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 38).

1. «Ὡς γὰρ γέγονε κάτω δι' ἡμᾶς ἀναλλοιώτως καὶ ἄνθρωπος καθ' ἡμᾶς χωρὶς μόνης ἁμαρτίας, λύσας ὑπερφυῶς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, οὕτω καὶ ἡμεῖς κατὰ τὸ ἀκόλουθον ἄνω δι' αὐτὸν γενησόμεθα, καὶ θεοὶ κατ' αὐτὸν τῷ τῆς χάριτος μυστηρίῳ, μὴ δὲν τὸ παράπαν ἀλλοιοῦντες τῆς φύσεως» (Μαξιμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ διαφόρων ἀποριῶν, PG 91, 1280).

2. Μ. Ἀθανασίου, Πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστ. 2,24. PG 26, 588. — Ἐπιστ. πρὸς Ἀδελφίον 4, PG 26, 1077. — Κατὰ Ἀρειανῶν 1,9. PG 26, 29.

3. Πρβλ. Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν 3,19. PG 26, 364: «Ἡμεῖς δὲ θέσει καὶ χάριτι υἱοποιούμεθα δι' αὐτοῦ (Ἰοῦ) μετέχοντες τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ».

4. Μ. Ἀθανασίου, Πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστ. 2,4. PG 26, 613: Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 680 ἐξ. σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Γενικώτερον δὲ βλ. περὶ τῆς θεώσεως: G. Pell, Die Lehre des hl. Athanasius von der Sünde und Erlösung, Passau 1888. H. Sträter, Die Erlösungslehre des hl. Athanasius, Freiburg in Br. 1894. K. Bornhäuser, Die Vergottungslehre des Athanasius und Johannes Damascenus, Gütersloh 1903. L. Bouyer, L'incarnation de l'Église-corps du Christ dans la théologie de saint Athanase, Paris 1943. M. Congar, La déification dans la tradition de l'Orient, ἐν «Vie spirituelle» 43 (1935) 91-107. L. Baur, Untersuchungen über die Vergöttlichungslehre in der Theologie der griechischen Väter, ἐν «Theol. Quartalschrift» 98 (1916) 101 ἐξ. M. Lot-Borodine, La doctrine de la déification dans l'Église grecque jusqu' au XI siècle, ἐν «Revue de l'histoire des religions» 1932-1933. J. Gross, La divinisation du chrétien d'après les Pères grecs, Paris 1938. Α. Θεοδώρου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἀθῆναι 1956. P. Bratsiotis, Die Lehre der Orthodoxen Kirche über die Theosis des Menschen, Brüssel 1961. Γ. Πατρώου, Ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας, ἐν «Θεολογία» 51 (1980) 348 ἐξ.

καὶ ὁ κλασσικὸς δογματικὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἰωάννης Δαμασκηνός, ἐπόμενος Γρηγορίῳ τῷ Θεολόγῳ, συγκεφαλαίων δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου διδασκαλίαν τῶν πρὸ αὐτοῦ ἁγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκφράζων τὸ κοινὸν φρόνημα αὐτῆς, ἐδίδαξεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶον ἐνταῦθα οἰκονομούμενον, τουτέστιν ἐν τῷ παρόντι βίῳ, καὶ ἀλλαχοῦ μεθιστάμενον, ἐν τῷ αἰῶνι τῷ μέλλοντι, καὶ πέρας τοῦ μυστηρίου τῇ πρὸς Θεὸν νεύσει θεοούμενον, θεούμενον δὲ τῇ μετοχῇ τῆς θείας ἐλλάμψεως καὶ οὐκ εἰς τὴν θείαν μεθιστάμενον οὐσίαν»¹.

Τὸ δὲ γενικὸν τῶν ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἐκτεθέντων συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ σωτηρία χορηγεῖται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις εἶναι ὁ τακτικὸς φορεὺς αὐτῆς καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀσφαλῶς σφύζονται οἱ πιστεύοντες καὶ βαπτιζόμενοι διὰ τῶν τακτικῶν μέσων, ἥτοι τῶν ἁγίων μυστηρίων, μὴ ἀποκλειομένων ὅμως καὶ τῶν ἐκτάκτων μέσων καὶ ἀγωγῶν μεταδόσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς σωτηρίου χάριτος καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πιστεύοντας καὶ δικαίους ἑτεροδόξους χριστιανούς καὶ ἑτεροθρήσκους μὴ χριστιανούς, κατὰ τὴν ἐλευθέραν φιλόνητον καὶ δικαίαν κρίσιν τοῦ παναγάθου Θεοῦ².

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδ. ὁρθ. πίστ. II, 12 (26), PG 94, 921. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 45, 7. PG 36, 632.

2. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν συγχρόνων ὁρθοδόξων θεολόγων ἐπιφυλακτικοὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὁ Π. Τρεμπέλας, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1959, τ. II, σ. 340 ἐξ., καὶ ὁ Α. Θεοδώρου, Αἱ περὶ σωτηρίας τῶν ἀπίστων ἀντιλήψεις τῆς συγχρόνου ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας, Ἀθήναι 1975, σ. 60 ἐξ., ἐνῶ ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος γράφει: «Ἰδίᾳ περὶ τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας γενωμένων πολὺ φυσικὸν καὶ εὐλογον φαίνεται, ὅτι μία μοῖρα ἀνθρώπων, οἱ ἀκουσίως καὶ ὑπ' ἄδηρίτου ἀνάγκης τῇ πλάνῃ προσκείμενοι, ὑπὸ δὲ τῆς ἐπιπροσδοκίης ἀχλὺς μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναβλέψωσι πρὸς τὸ σωτήριον τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας φῶς, δυνατόν νὰ κριθῶσιν ἐπιεικῶς καὶ νὰ τύχωσι τῆς εὐλογίας, ἣν δωρεῖται ἡ ὁμολογία τῆς θείας ἀληθείας. Τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ πολλοί, καίπερ πρόθυμοι νὰ ἀσπασθῶσι τὴν ὁρθὴν διδασκαλίαν καὶ νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν ἀληθῆ Ἐκκλησίαν, ἀποκαλύονται ὑπ' ἀγνοίας ἀκατανίκητου νὰ ὑπερπηθῶσιν τοὺς τῶν Ὁμολογιῶν φραγμούς. Ὁμολογοῦντες λοιπὸν ὅτι ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία, ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ τακτικὸς καὶ διατεταγμένος φορεὺς τῶν τῆς σωτηρίας ὁρων εἶναι ἡ Ἐκκλησία, αὐτῇ δὲ ἐναπέθηκεν ὁ Λυτρωτὴς τὰ τῆς μακαριότητος μέσα. Ἀλλὰ διὰ τοῦτου οὐδαμῶς ἀποκλείονται οἱ ἑκτακτοὶ τῆς θείας χάριτος ἀγωγοὶ εἰς τοὺς ἀναιτίως ἐν πλάνῃ διατελοῦντας οὐδὲ περιορίζεται ἡ θεία δύναμις». Ἄρα «ἐκ θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως τὸ δυνατόν τοῦτο τῆς σωτηρίας δύναται νὰ στηριχθῇ, χωρὶς νὰ διασαλευθῇ τὸ ἀξίωμα «ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία...» (Αἱ βάσεις τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεως κατὰ τὰ ἀρτιφανῆ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν γράμματα, Κωνσταντινουπόλις 1905, σ. 50 ἐξ.—Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1907, σ. 267 ἐξ.—Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως ὁρθοδόξου, Ἀθήναι 1930, σ. 79 ἐξ.). Ὁμοίως καὶ ὁ Α. Φιλίππιδης ἀποδεικνύει ἀπὸ πανθηρησιακῆς ἐπόψεως τὴν «παγκοσμιότητα τῆς ἐν τῷ Θεανθρώπῳ Κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ λυτρώσεως», γράφων ἐν πολλοῖς ἄλλοις: «Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία παγκόσμιος. Πάντες οἱ ἄνθρωποι ἀνεξαιρέτως

Ἄλλ' ἀνάγκη νὰ παρατηρηθῇ ἐν τέλει, ὅτι ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν

εἶναι κλητοὶ εἰς τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τελεσιουργηθεῖσαν σωτηρίαν.... Πᾶντες οἱ ἔξω τοῦ Χριστιανισμοῦ τελοῦντες λαοὶ θὰ λάβωσι τὴν ἡν καὶ ἤδη δυνάμει ἔχουσι θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Κυρίου ἐν τῇ ὑπὸ ἓνα ποιμένα μιᾷ ποιμένῃ... Οὐδεὶς θὰ μείνῃ ἔξω καὶ μακρὰν τῆς μιᾶς πανανθρωπίνης παγγρηστικῆς οἰκογενείας, οὐδεὶς ἀνεξαίρετως ἄνθρωπος ἢ λαός, ἀνεξαρτήτως φύλου, κοινωνικῆς τάξεως, φυλῆς, ἐθνικότητος, χρώματος, θρησκευματος... Ἡ παγκοσμιότης τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι προγραμματικὴ πολιτικὴ, ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλα λεγόμενα παγκόσμια θρησκευματα, ἀλλ' ἐγκτείνεται ἐν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ τοῦ καὶ ἐν τῇ σχέσει τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἄρα φυσικὴ συνέπεια καὶ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις τῆς ἐσωτέρας οὐσίας καὶ ἀποστολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ μεταξὺ ἄλλων περὶ τῆς «ἀπ' αὐτῆς τῆς πτώσεως, λόγῳ τῶν συνεπειῶν τῆς, προβεβουλημένης ὑπὸ τοῦ πλήρους ἀγάπης παναγάθου Θεοῦ καθολικῆς σωτηρίας, κατὰ προκαθορισθὲν ὑπ' αὐτοῦ πανσόφως σχέδιον, ἐφαπλούμενον ἐφ' ἅπασαν τὴν παγκόσμιον Ἱστορίαν καὶ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου συνεχῶς καὶ βαθμιαίως πραγματοποιούμενον». Οὕτως α) ἀπόστολος Πέτρος ἀποκαλύπτει, ὅτι α) ἡ σωτηρία ὅλου τοῦ κόσμου ἦτο προαιωνία βουλὴ τοῦ Θεοῦ, β) αὕτη θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ πάντα τὰ ἔθνη, γ) τὸ περιεχόμενον αὐτῆς θὰ ἦτο ὁ λόγος τοῦ εὐαγγελίου, δ) τελικὸς σκοπὸς αὐτῆς ἡ καθολικὴ πίστις, ε) πρὸς τοῦτο ὁ Θεὸς παρεσκεύασε τὰ ἔθνη, χορηγήσας αὐτοῖς «καθὼς καὶ ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον» ἄνευ οὐδεμιᾶς διακρίσεως καὶ καθαρίας τὰς καρδίας των πρὸς δοχὴν τοῦ Χριστοῦ... Τὸν τελικὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ σωτηρίας προσδιώρισεν αὐτὸς ὁ Κύριος: τελικὸς σκοπὸς αὐτοῦ εἶναι ὁ ἐκχριστιανισμὸς ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος». (Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης, σ. 814, 859 ἐξ.). Συνάφεις θετικὰς παραθέσεις καὶ τοῦ Μ. Φ α ρ α τ ο υ, βλ. ἀνωτέρω, σ. 37. Ὁμοίως βλ. σχετικὰς ἀπόψεις Σλάβων ὀρθοδόξων θεολόγων παρὰ S. Z a n k o w, μν. ξ., σ. 75 ἐξ. Τέλος τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀποψιν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας ὡς ἐξῆς ἐκτίθησιν ἐκ τῶν ἀρχαιότερων μὲν ὁ Θ ω μ ᾶ ς Ἀ κ ι ν ᾱ τ ο ς, ἐκ τῶν συγχρόνων δὲ ὁ K. A l g e r m i s s e n: Aktuelle Mitgliedschaft in der Kirche und gnadenhafte Zugehörigkeit bzw. Hinordnung zu ihr, ἐν «Theologie und Glaube» 46 (1956) 175: «Es gibt, ausser der realen Gliedschaft in der sichtbaren Kirche als dem Corpus mysticum Christi, eine mehrgestaltige gnadenhafte Zugehörigkeit zum mystischen Leib Christi, die in der Verbindung mit dem Heiligen Geist gründet, der die Seele der Kirche ist, und die deshalb eine (bewusste oder unbewusste) Gliedschaft in voto zur sichtbaren Kirche in sich einschliesst. Darüber hinaus aber ist durch die Menschwerdung Christi die gesamte Menschheit auf Christus und die Kirche hingeordnet in Berufung und Gnade. Niemand, der lebt, auch nicht der Ungläubige, der Apostat und formelle Häretiker, kann dieser Hinordnung je entfallen. In diesem Sinn sagt T h o m a s v o n A q u i n: «Corpus Ecclesiae mysticum constituitur ex hominibus, qui fuerunt a principio mundi usque ad finem ipsius. Sic ergo dicendum, quod accipiendo generaliter secundum totum tempus mundi, Christus est caput omnium hominum, sed secundum diversos gradus... Illi, qui sunt infideles, etsi actu non sunt de Ecclesia, sunt tamen de Ecclesia in potentia; quae quidem potentia in duobus fundatur: primo et principaliter in virtute Christi, quae est sufficiens ad salutem totius humani generis, secundario in arbitrii libertate. (Summae Theol. p. III, qu. 8, art. 3). Παρόμοια γράφουσι καὶ πολλοὶ ἄλλοι ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, ὧν τὰς ἀπόψεις καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ H. N y s, μν. ξ., σ. 275-296, ὡς καὶ ἀνωτέρω ὁμοίως A. Θ ε ο δ ῶ ρ ο υ, μν. ξ., σ. 9 ἐξ.

Χριστῷ σωτηρίας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δυνητική, παρεχομένης δυνατότητος σωτηρίας ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ πάντων Λυτρωτοῦ ἐξ ἀντικειμένου πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ὅμως δέον ὅπως οἰκαιοποιηθῶσι τὴν σωτηρίαν καὶ καταστήσωσιν αὐτὴν ὑποκειμενικὸν καὶ προσωπικὸν καὶ πραγματικὸν κτῆμα αὐτῶν δι' ἐλευθέρως συγκαταθέσεως καὶ συνεργείας διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. "Ὅθεν καλεῖται πᾶς ἄνθρωπος ὡς πρόσωπον πρὸς αὐτεξουσίαν ἐνεργητικὴν προσοικειῶσιν τῆς σωτηρίας. Διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ σωτηρία ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν νοεῖται καὶ βιοῦται παθητικῶς μόνον, δίκην μαγικῆς τιнос ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργείας τῆς σωτηρίου χάριτος, ἀλλ' ἅμα καὶ ἐνεργητικῶς καὶ δυναμικῶς, νοουμένη ὡς ἐπαν-όρθωσις συνεργείᾳ ἀμφοτέρων, ὡς δυναμικὴ καὶ συνεργητικὴ σωτηρία, καὶ οὐχὶ ὡς στατικὴ καὶ μηχανικὴ τοιαύτη. "Ἄνευ τῆς συνεργείας ταύτης ἡ ἀντικειμενικῶς ἐπιτελεσθεῖσα καὶ προσφερομένη σωτηρία κινδυνεύει νὰ παραμείνῃ ἀνενέργητος ὑποκειμενικῶς ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὐδόλως βιάζεται, ἀλλὰ δέον νὰ πεισθῇ ἐκουσίως καὶ συνεργασθῇ ἐλευθέρως μετὰ τῆς θείας χάριτος. «Τὸ μὲν γὰρ ἀκούσιον οὐδὲ μόνιμον..., τὸ δὲ ἐκούσιον μονιμώτερόν τε καὶ ἀσφαλέστερον». "Ὡστε «τοῦ συναμφοτέρου χρεῖα πρὸς τὰς ἰάσεις: καὶ τῆς τῶν θεραπευομένων πίστεως καὶ τῆς τοῦ θεραπευτοῦ δυνάμεως· οὐκ ἐνδέχεται τὸ ἕτερον, τοῦ συζύγου ἐλλείποντος»¹.

1. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 30,10. 25. PG 36, 116.161. Γενικῶς περὶ τῆς ὑποκειμενικῆς προσοικειώσεως τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ὑπὸ τοῦ καθ' ἕνα ἀνθρώπου πραγματευόμεθα συντόμως μὲν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ «Συνόψει τῆς δογματικῆς διδασκαλίας...», σ. 69 ἐξ., ἐκτενῶς δὲ ἐν τῇ παρασκευαζομένῃ μείζονι «Ὁρθόδοξῳ Σωτηριολογίᾳ» ἡμῶν.